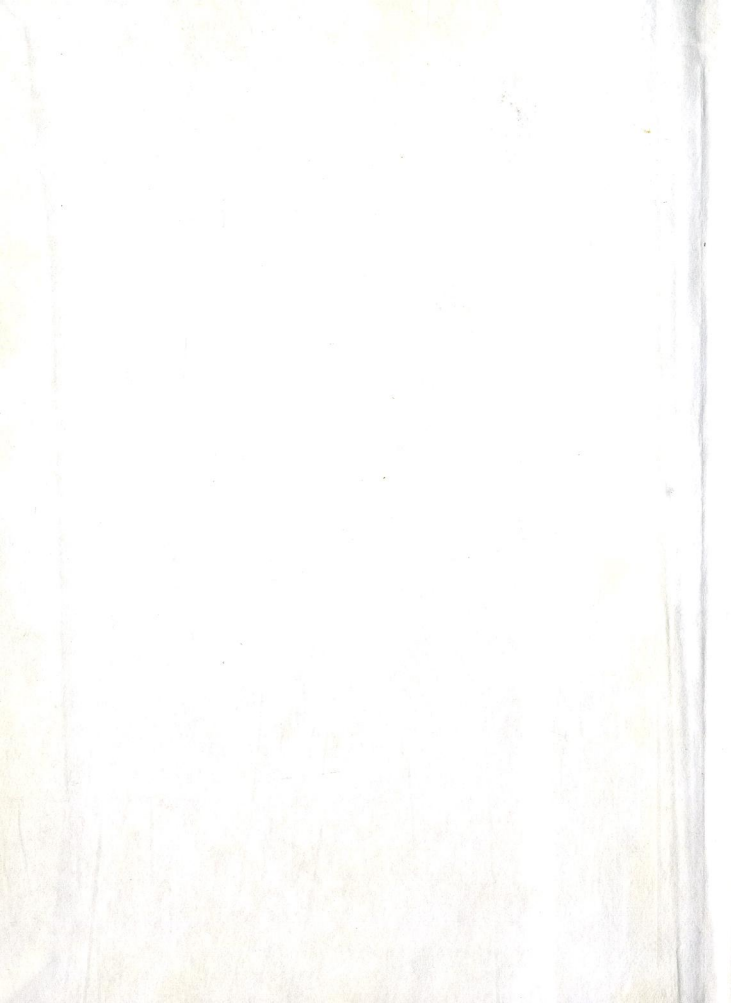

О. Мицюн

ДОБА...

11/1876
186
~~Міжвоєнна~~
О. Мицюк

ДОБА ДИРЕКТОРІЇ УНР

СПОМИНИ І РОЗДУМИ

написав

ПРОФ. ОЛ. МИЦЮК

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

30

ЛЬВІВ

1938

Виправлення друкарських помилок

Через недогляд при першій коректі пропущено такі найважливіші друкарські помилки, які просимо при читанні виправити:

Надруковано

На стороні 3-ій
у рядках 18—23

На стороні 33-ій
рядки 1—2 згор.:
в д. „мн. ю“ до „зі
мною“

На стороні 36-ій
рядок 2 з долу:
„скрегіт“

На стороні 38-ій
рядок 3 з долу:
„спинилося“

Має бути

Вичеркнути кінець
речення від слів
„Про останніх“...

Петлюра, не по-
розумівши ь зі
м ою, мін строк
внутрішних справ

дисонанс

опинилося

6 10

~~88205~~

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

ДОБА ДИРЕКТОРІЇ УНР

СПОМИНИ І РОЗДУМИ

написав
ПРОФ. ОЛ. МИЦЮК

~~90848965~~

ВИБІРАНО І ПРОВІДНО
ВІДПОВІДАЮЧИЙ

~~88205~~ / 30

Львівська Філія
Бібліотеки АН-УРСР

30

ЛЬВІВ

1938

Львівська державна
наукова бібліотека

№

3953

ВІДБИТКА

з ГРОМАДСЬКОГО

ГОЛОСУ

з ДРУКАРНІ Ю. ЯСЬКОВА

Л Ь В І В, 3-го МАЯ 10.

Т Е Л Е Ф О Н 271-89

ДИРЕКТОРІЯ УНР У КИЄВІ.

З Винниці, де містився провід повстання, до Києва приїхала вже зорганізована Директорія УНР в такім складі: голова В. Винниченко, головний отаман військ С. Петлюра, представник селянської спілки проф. Ф. Швець і представник т. зв. соціялістів-„самостійників” Панаас Андрієвський. У Києві її поповнили ще представником залізничників Макаренком. Перші два були дійсно політичні діячі, відомі в українських масах; інші три зовсім нові особи в українському

Бранкован
р. 1918

українським клубі влаштовано банкет, під головуванням предсідника Українського Національного Союзу Микити Шаповала. Він зручно промовляв тости на честь Винниченка, Петлюри, Коновальця, Болбачана і інш. З відповідей пригадуються мені чисто народницьке слово марксиста Винниченка, що українська інтелігенція мусить піти зі своїм народом за всяких обставин; не розривати з ним, хоч би й не погоджувалася з його стремліннями. Петлюра підкреслив роль українських жінок в повстанні. За чийсь тостом на честь „єдиної, неділимої України”, коли не помиляюся, М. Славінський додав і „федеративної”. Цей додаток викликав гук протестів в першу чергу з боку військових галицьких кол. Інцидент полагодив Саліковський, розяснивши, що Славінський мав на увазі не федерацію України з Росією, а федеративний устрій самої України. Пояснення внесло заспокоєння, хоч я не бачив, щоб воно вповні задовольнило протестантів. Маленький сам по

собі інцидент був одначе характерним показником небезпечності **централістичного** виховання в провідних колах української інтелігенції, яка, тримаючись гасла незалежної всеукраїнської держави, не роздумувала над устроєм тої всеукраїнської держави, який, розуміється, не може бути іншим, як тільки федеративним. Тут то й з'ясувалося, що й соціалістичні українські міністри цього устрою не продумали, як федеративну систему, — але про те далі.

Мене закликали на становище **міністра внутрішніх справ** у першій кабінеті міністрів за Директорії, в якій прем'єром був **В. Чехівський**. Все попереднє українське революційне минуле стояло постійно під нагінкою російської поліції і адміністрації. Аж тут доля судила мені стати шефом адміністративно-поліційного апарату України. Я почував себе цілком по новому і не можу вже тепер передати моєї ніяковости, коли, представляючись мені, один воїнський мачальник ужив відомої за старих

часів форми титулування: „маю шану представитися вашому високопревосходительству!” Але моє призначення було не лише бути грозою, арештувати й трусити, а й також бути в ролі захисника прав людини і громадянина, бо вони, треба признати, підчас цього перевороту місцями зазнали поважного порушення.

Київ опинився під владою осадного корпусу Січових Стрільців, під командою полк. Коновальця, а окрім того в ньому бушували ще якісь організації, що утворилися в самовільний спосіб, таємничі, щось у роді жандармських. Були такі організації між іншим інж. Ковенка, інж. Сергія Макаренка і здається ще якісь. Ці самовільні знищувачі „крамоли” розвивали самі систему **сваволі арештів** і вимушення. Прем'єр міністрів Чехівський і я нічого не в силі були супроти них зробити, бо Київ фактично був під військовою владою осадного корпусу, а ті згадані що були поза ним, користувалися ще й захистом двох членів Директо-

рії — Андрієвського і Макаренка. Існування тих банд, було джерелом постійного конфлікту в середині самої влади і так продовжувалося аж до нашого відступу з Києва. Потім, Ковенко зник з обривів, а Сергій Макаренко знайшовся опісля аж у Станиславові. Я знав усю родину Макаренків ще з Харкова, була вона дуже бідна. Але коли у Станиславові представник наддніпрянської влади при секретаріаті Західної Области У. Н. Р. перевів ревізію в членів тої родини, то в них знайдено багацько дорогоцінностей і готівки. Перебуваючи потім в Станиславові, я бачив навіть куплений Макаренками чотирьох чи п'ятиверхову каменицю.

ПОВЕДІНКА ПОЛІТИЧНОГО ВІДДІЛУ СС.

Само собою, що над нищенням „крамоли” працював і політичний відділ корпусу Січових Стрільців, під проводом сотника Юліана Чайківського. Чистий український патріотизм січовиків не підлягав

найменшому сумніву, але вони опинилися господарями в незнайомій їм ситуації такого великого міста, як Київ, і тому їх поведінка в поліційно-охоронній ділянці викликала поважні застереження. До того сот. Юліян Чайківський був явно невідповідальною людиною і треба дивуватися, як міг його командант корпусу поставити на таке високо відповідальне становище. Відомо, що навіть без військового суду, Чайківський наказував розстріли. Це приводило до деморалізації, бо можуть бути в державі навіть найбільш строгі кари, але їх без небезпеки деморалізації може накладати лише точно означений суд і в точно означених формах процесу.

Одного разу приїзджу я на засідання ради міністрів, а туг мені хтось дзвонить телефоном. Це викликав мене український соціал-демократ Д. Коліух і каже, що сот. Чайківський лаштує розстріл кількох робітників, які є соціал-демократами і за яких він ручиться що їх немає за що карати, та просить,

щоб я їх врятував. У мене що до області міста Києва залишався лише оден засіб захисту людей — це вимагати передання їх до розпорядження міністерства внутрішніх справ з огляду, мовляв, на дальше слідство. Я так і зробив у цьому випадку, а після передачі їх до того розпорядження, звелів їх просто випустити на волю. Скільки жертв потягнули за собою самосуди Чайківського, ніхто нині не знає. Національну вартість та характер Чайківського можна бачити з того, що він добровільно прикінці 1919 року перейшов до большевиків на службу в „Чека“ і на цій службі якось загинув. Це він розгромив професійний робітничий союз у Києві, без потреби настраюючи робітництво проти української влади.

Команді осадного корпусу СС, без порозуміння з міністерством внутр. справ, належить ініціатива і розпорядження про українізацію і то протягом короткого часу всіх вивісок (фірм) на skleпах у Києві та написів на дверях помешкань

адвокатів, лікарів, контор і т. д. Не раз мені приходилося проїздом по вулиці бути свідком, як робітники, попідставлявши драбини, десь аж на третім-четвертім поверсі, молотками збивали золотий „ъ” (твердий знак), щоб в той спосіб перевести нібито українізацію вивіски... Виходила примусова і нетактовна „українізація”, на яку до мене, як міністра внутрішніх справ, приходила скаржитися депутація міської думи на чолі з міським головою. Розуміється, такого рода форсовані переборщення з „українізацією” приводили до противних наслідків — до ворожости супроти українізації взагалі і породжували привід писати про неї так, як то зробив гетьманський „українець” Могилянський: „Треба раз хоч би висловити ту правду, — каже він, — що в тій історичній стадії, в якій тоді жило населення України, воно було більш ніж байдуже до всяких спроб і затій українізації. Українці занадто багачко брехали на цю тему. Міська демократія до українізації школи, напр. відносилася прямо не-

гативно". Вище сказане про міську демократію, яка головню, складалася з Москалів і Жидів, є правдивим. Добиваючись свободи повного національного самоозначення собі, ми Українці тим самим мусимо бути уважними до культурного самоозначення національних меншин нашої батьківщини...

АДМІНІСТРАЦІЙНА ВЛАДА НА ПРОВІНЦІЇ.

На місцях по перевороті відбулися численні **арешти поміщиків**, які так чи інакше були причасні до **контрибуцій** в добу гетьманату. Воно виглядало, як акт пімсти і **психологічно** то було зрозуміле, алеж **правно** про ті справи можна було переводити **слідство** без ужиття аж таких заходів, як негайний арешт.

Іноді арештували таких осіб, які відомі були з попередньої їх діяльності **прихильної до українства**. З таких арештів назву арешт лохвицького поміщика Русінова, що ще за царату постійно тримав українську культурну лінію як у

Полтавським губерніяльним земстві так і в лохвицьким повіті — де напр. дякуючи йому, вперше на цілу Україну почали всі будинки народніх шкіл повіту ставити виключно в українським стилі. Коли його не потрібно арештували, прийшов за нього клопотатися перед мною його зять проф. М. Туган-Барановський, якого в значній мірі навернула до українства якраз ця родина; я звелів випустити Русінова на поруку.

Подібного поміщика було арештовано і на Чернигівщині. Про нього якимось звонить мені в мій міністерський кабінет хтось телефоном. Знімаю слухавку і чую, як хтось страшенно хвилюється та заїкується... „Хто говорить? питаю. — „Це я — Єфремов“. „А, це ви Сергій Олександрович! В чім річ? — Ге, ге, заїкається — арештували...“ „Хто, кого?“ Називає. „У чиїм він розпорядженні? перепитую. Не знає. „Ну гаразд, заспокійтеся щось зроблю“. При моїм телефоні був прямий телефонний провід і, получившись з ким слід, я знайшов можливим

дати розпорядження про негайне звільнення того, за кого клопотав Єфремов. Через декілька днів зустрівся я в українському клубі з С. О. Єфремовом і він мені публично дякував, підкресливши, що то був перший випадок в його житті, коли слово письменника перед міністром мало позитивний і при тім негайний наслідок. „От що значить — казав він — мати українську владу!”

Або от ще оден випадок. Я знав особисто ще до війни передового селянина села Вереміївки Івана Порубльового, свідомого Українця, соціяліста і революціонера, вихованця української революційної соціялістичної літератури, мого співробітника на Золотонощині. Вертаюся якось з міністерства до дому у вечері, аж у нас в гостях сестра Порубльового, селянка Явдоха. Вся в сльозах розповідає, що командант Золотонощини має Івана на другий день розстріляти! Що за нього заступався і повітовий державний комісар УНР і предсідник земської управи і делегації від єе-

лян, але командант нікого не хоче слухати. Зачинаю собі пригадувати, хто ж той командант? Аж то старшина, що був колись моїм учнем в українському університеті у Києві, котрий якраз перед переворотом складав у мене іспит з політичної економії. Рішаюсь використати вже з попереднього формулу „святого обману”, надіючись при тім також дещо на свій авторитет як професора у бувшого студента. Не можна було тратити ані хвилини. В мене дома телефон. Я получився з центральною телефонічною стацією Києва і кличу до телефону старшого дижурного. Йому даю розпорядження позачергово передати телеграфічно таке моє розпорядження Золотоношському командантові: „Першим же поїздом під конвоєм офіцера відправити до Києва в моє розпорядження арештованого Вами Івана Порубльового”. По правді, не думав я, що й мене послухає цей командант; в революційні часи і під час переворотів сама собою вся влада з центрів відходить на місця, або й просто

розсіюється в просторі, обертаючись в систему безвладдя. На другий день, коли я був в кабінеті свого міністерства, мені докладають, що під конвоем старшин доставлено із Золотоноші якогось селянина. Велю привести — то був Порубльовий. Офіцерові я подякував і відпустив. Порубльового я тут обняв. Потім в своїм авті повіз я Порубльового до себе обідати і залишив у моїй квартирі жити. Переміна, яку він продовж доби пережив, варта мистецького пера письменника! З приходом у Київ большевиків, а з моїм відїздом на Винницю, Іван сховався, а його сестра Явдоха залишилася в моїй квартирі і довго кочергою боронила мої пожитки від большевицьких наскоків...

„Что ты поделаєш с глупой бабой” — казали реквіранти...

УКРАЇНСЬКІ КОМУНІСТИ

Українських комуністів зпоміж інтелігенції я добре знав. Були то здебільшого юнаки, малоосвічені і нерозуміючі, що саме комунізм з

себе уявляє. Переважно студенти, або півстуденти. Багато їх не було у процентівім відношенні до решти української інтелігенції, яка була взагалі в той час не дуже численна. Як питали мене українські державні комісарі з місць, що з такими людьми робити, я відповідав: „Запряжіть їх до праці під добрим і пильним доглядом і наваліть на них як можна більше **реальної** роботи, то їх горячі голови протверезяться ліпше ніж від всіляких переслідувань”. Цікаво, що вже на еміграції, у Тарнові, зустрівся я з бувшим канівським українським державним комісарем і він признав, що зробивши так з місцевими українськими комуністами, як я радив, він осяг найліпші результати.

Якось підчас мого урядування настирливо мені докладають, що у Києві на певній вулиці і в певнім помешканні регулярно збираються Українці-комуністи. Виявляється, що це знову таки безґрунтовна молодь, інтелігентська публіка, частину з них я й особисто

807
знав. Іду я балакати з Винниченком, чи треба щось з ними зробити? Було то вже в пору, коли ми з Винниченком почували, що Київ мусить Директорія залишити. Винниченко висловив думку, що треба, щоб хтось залишився з Українців і для комуністичного режиму, як що він перемігби хочби на частині нашої території, щоб боронити національних українських прав. Думка була слухна, але тільки в теорії, бо коли й настав комуністичний режим над Україною, то всеж таки мало коли наші українські комуністи впливали на „командні висоти”; ті висоти все займали призначенці Москви і то головню з тих Москалів і Жидів, що признавали **общеросійське** становище, цебто фактично відкидали існування української нації.

ОРГАНІЧНА РОБОТА УКРАЇНСЬКИХ СОЦІЯЛІСТІВ

Хай мені буде вільно на цім місці зазначити те, що українські соціялісти, як за Центральної Ради, так і за часів Директорії, поскільки

ко то залежало від них самих, все уникали жертв, не нищили людей, не переслідували поодиноких осіб ані за клясову їх приналежність, ані за їх переконання. Коли кого казали арештувати і відставити під суд, то не за саму думку чи клясову приналежність, а тільки за конкретний вчинок, проти української народної держави. Це становище українських соціялістів знайшло собі признання навіть у противників: „К чести украинских социалистов нужно сказать” — пише Могилянський — „что они не действовали террором, пыткой и разстрелами... Они — в этом их огромное отличие от большевиков, — не обагрjali еще тогда рук своих ни поощрением, ни одобрением, ни моральным участием в кровопролитии”. *)

З органічної роботи моєї в міністерстві пригадую тепер розробку закона про скликання **Українського Трудового Конгресу**, зроблену по вказівках Винниченка, ко-

*) Трагедія України, ст. 87.

місією під проводом виднішого члена Селянської Співки Щадилова і при участі заступників від соціалістичних партій українських, російських і жидівських. Крім того з моєї ініціативи розроблено і видано закон проти спекуляції. З діяльних радників свого міністерства пригадую працюючого П. Христюка і лінивого Андрія Лівницького.

ЯК ПРАЦЮВАВ УРЯД ДИРЕКТОРІЇ

Міністерство Земельних Справ стало під керування міністра Микити Шаповала, який приготував в загальних рисах нове видання земельного закону Центральної Ради і провів його через Раду Міністрів. На основі цього закону міг мати один господар найвище 40 десятин землі. Лишня надвишка понад ту норму підпадала вивласненню на добро земельного фонду, з котрого діставали землю мало-земельні і безземельні селяни. При обговоренні цього закону я пробував вносити поправки, аби за

вивлащувані лишки землі проти трудової норми куркулів було їм щось плачено; поправки ті не пройшли.

Міністерство Заграничних Справ вів сам премієр Чехівський. Він старався чим швидше попризначати наші посольства в головніші країни. Що вони мали де яку рачію що до пропаганди — то — правда, але що вони обезкровлювали нас з української інтелігенції, яка була дуже потрібна дома, то також правда. В кожному разі значна частина української інтелігенції в той час сама виявила тенденцію втікати за кордон з пекла війни і революції. Може не зайвим буде на цім місці пригадати, що виражаючи посольство до Чехо-Словаччини премієр Чехівський, за згодою Ради Міністрів, мав поручити послові вести політику в напрямі майбутньої федерації України з Чехо-Словаччиною. Федерація з імперіялістичною Московщиною, була небезпекою, про неї не могло бути й мови; з Чехо-Словаччиною ж, од якої імперіялізму не

очікували, з якою можна було входити в союз, як рівний з рівним, федерація видавалася тоді вповні доцільною.

Міністерство фінансів було приділене **Мартосові**, що, хоч і відзначався працьовитістю. З його міністрування пригадую таких два розхолоджуючих факти. Один, що він конфіскував приватні сейфи в банках, чого не знали ми як оправдати; а другий — у справі грошового обігу. Він скликав нараду у фінансових питаннях, в якій взяли участь найліпші знавці справи, а між ними між іншим і відомий економіст проф. М. Туган-Барановський. Нарада прийшла до певного висновку, а міністр Мартос вислухавши рішення наради відповів, що він зробить як раз навпаки. Це зробило гнітуче вражіння і Туган-Барановський був так ображений, що розхорувався на гострий випадок грудної недуги, яка між іншим по дорозі в Париж в поїзді перед Одесою звела його в могилу. Він скаржився: „навіщо ж нас було скликати? Хіба на те, щоб зроби-

ти, як той мужик по приказці — „спитай жінку, а зроби навпаки!”

Міністерство війни вів спочатку генерал **Осецький**. Я стрічався з ним лише в Раді Міністрів. Воєнна ситуація була грізна з трьох боків: На виморі міністра народнього господарства Остапенка, щоб з господарських причин за всяку ціну боронити Донбас — вуголь, залізо — міністр Осецький мусів робити переміни в плянах розташування наших тоді незначних військових сил. Памятаю ще один інцидент, що навіязувався до Осецького, хоч прямо був звернений до осадного корпусу в Києві. Якось в засіданні Ради Міністрів мін. мистецтва, Дмитро Антонович, звернувся до Осецького з запитом, чому то досі ходить на волі б. гетьманський міністр В. Науменко? Осецький виймає записну книжку, аби записати про потребу арештування Науменка, коли це вважають другі міністри за потрібне. Але тут вмішався прем'єр Чехівський, котрий сказав, що як там не є, а Науменко має стільки заслуг перед Україною в минуло-

му, що його ставити на рівні з іншими б. гетьманськими міністрами, відданими під арешт (за винятком Д. Дорошенка), не приходитьсь. Так минула чаша зайвого страждання одного з заслуженіших Українців старого покоління. Не минув він одначе гіршого. По нашій відступі з Києва Науменко продовжував жити на своїй квартирі. Коли прийшли большевики, то з великою насолодою б. гетьманського міністра..... задушили. Його дружина не довго пережила таку втрату і скінчила життя самогубством.

Осецького замінили незабаром у міністерстві війни генералом Грековом, що власно з Києва перебрався до повстанців. Мої зустрічі з ним були ще рідші. — Він сам на засідання Ради Міністрів не приходив; може тому, що не вмів говорити по українському. Але пам'ятаю зроблений Директорією банкет в тіснім колі — членів Директорії і міністрів. Прем'єр Чехівський виголосив досить ідеалістичну промову, про майбутній соціалістичний лад чи щось подібне; на

неї іронічною контр-промовою відповів Шаповал. То було цікавою грою в красномовстві. По вечері, якось я відокремився з Грековом і попробував забалакати про справи. Він мені відповів; хіба можуть у нас йти добре справи, коли прем'єр і міністр можуть бавитися в такого рода промови. У дальшій розмові я нагадав йому, що у краю появилися банди і чи не міг би він по моїй вказівці направити на їх ліквідацію деякі вірні частини війська. На те Греков мені, якось саркастично, відповів: „А де взяти тих вірних частин?”

Проти українського уряду УНР виступила тоді повстанська залога отамана **Зеленого** з Трипілля. Я пробував з отаманом Зеленим говорити телеграфом; до апарату прийшов не Зелений, але його начальник штабу. З його розмови було видно, що він нахапався поверховної фразеології в дусі большевизму. Уряд мусів туди направити сотню січовиків, які одначе нічого не могли зробити. Зелений ще довго оперував також за приходу боль-

шевицької влади, але тоді боровся вже проти неї.

Подібною, але в далеко більшій мірі, була постать повстанця „батька **Махна**”, родом з Гуляй-Поля. Він був під впливом російських анархістів і успішно тримався спочатку проти Гетьманату, потім якийсь час нейтрально супроти Директорії, тримався і проти большевиків і проти Денікіна і знов проти большевиків, доки не витиснули його за Дністер; після цього проживав в Румунії, Польщі, Данцігу, а в останній час у Франції, прийнятий тамошніми анархістами за свого. Коли я був міністром, мені привіз міський голова із Катеринослава цілий альбом фотографій, зроблених безпосередньо після нападу Махна на Катеринослав, коли він розгромив місто. Думаю, коли б французькі анархісти побачили ці фотографії, то вони б Махна не полічили за ідейного анархіста, бо анархізм, як ідеологічне вчення, високо ставить цінність людської особи, її гідність, недоторкальність... Розповідають, що

на грошах, які переходили через його руки, він велів ставити печатку: „гоп, куме, не журись, в Махна гроші завелись"! Його відділи пересувалися на підводах („тачанках"), при чім на передній фірі виднів напис: „Не втечеш!", а на задній: „Не наздоженеш!" Імя Махна було дуже популяризоване в тих місцевостях, де він оперував. Кажуть, що т. зв. „тачаночну тактику" війни, якої уживав Махно, нині викладають на французькій Академії Генерального Штабу для спеціального роду війни.

СПРАВА ОРГАНІЗАЦІЇ АРМІЇ

Між членами Директорії так були розділені функції, що військова справа належала до компетенції от. Симона Петлюри, ніби популярного народнього „вождя" і „героя". Як знаємо вже, військовим міністром був спочатку ген. Осецький, а потім ген. Греков. Цей останній, як кажуть, видатний військовий авторитет. Тимчасом наша армія не тільки не збільшувалася,

лася, але не залишився і той контингент, який раптом був зібрався, щоб повалити гетьманат. Додаймо, що влада Директорії негайнож вернула землю селянам, а запаси зброї на Україні були тоді ще вистарчаючі. Чому ж за тих обставин не повстала велика боездібна українська армія? Чому незабаром почали організувати армію по системі партизанській — в отаманський спосіб? На це така відповідь: Гетьманат не полишив ніякої армії; зостався тільки кош Січових Стрільців, що прийшов готовим ще з часів Центральної Ради. Крім цього мало часу було на організацію, бо зараз же московські большевики розпочали війну. Але ж у той час, після світової війни, не було недостачі у вимуштрованих вояках, — все здорове мужеське покоління молодших років перейшло через військову службу; — отже ніби треба було перевести тільки розумну мобілізацію! Всі ці питання для мене — б. міністра внутрішніх справ, хоч людини цілком не військової,

— так і зостаються питаннями.

Розуміється під допитливістю цих питань гасне авреоля С. Петлюри, як „ідеолоґа військового”, „орґанізатора української армії”, „вожда”, що буцім то „оден умів орґанізувати і діяти”, не можна ж зняти з нього відповідальності за справу, яка була **основною його компетенцією**, як члена Директорії і як головного отамана.

Одначе на його виправдання і других осіб можна вказати на **незалежні обставини**, на які досі, оскільки мені відомо, мало зверталося уваги. Найважніших причин було дві: **Неукраїнське місто** на Україні і упадок самої ідеї всякої державности. Про першу обставину писалося багато. Про другу хочу дати тут кілька заміток. Під ударами світової війни, під частими змінами влади у громадянських війнах, у психолоґії народніх мас України, завжди більш схильних до анархістичної волі, ніж Москалі, стала підірвана не лише **російська державність**, але й **сама ідея державности взагалі**, з усіма її о-

снівними прикметами: законом, судом, владою... Будувати нову державність за умовин компромітації самої ідеї державности в широкіх масах було насправду надто тяжко. Тут на наш погляд є основний ключ для розгадки неуспіхів і народніх ватажків та героїв і навіть військових талантів.

У Московщині ж, де послух в родині до найстаршого, до „*большака*“, легко переносився до послуху й *большевика*, державність опиралася на інерцію многовікового існування своєї держави. Тому в Московщині була більша можливість, щоб втримати частину військових сил в певній дисципліні. Ті карні московські військові частини рішили долю *большевизму* в його користь і долю української держави в її некористь.

Як тільки стали відїздити німецькі частини з кордонів, зараз *большевицькі* військові сили повели наступ на лінії залізниць і на Харків—Полтаву і на Київ. Української армії було тоді дуже невистарчаюча кількість. Почався від-

ступ нашої армії і здача теренів. Памятаю з харківського напрямку відходив от. Болбочан зі своїми частинами. Я мав прямий телефонічний зв'язок з Харковом і міг говорити з харківською телефонічною централею ще два дні після того, як Болбочан залишив Харків. Отже він відходив не будучи під прямим натиском наступаючого ворога. Мені ж, завдяки прямому телефонічному зв'язкові, вдалося встановити, що після відступу Болбочана від Харкова, з Донбасу через Купянськ, а потім через Харків ще відходив от. Волох з українськими частинами. (По даним Денікіна совітські війська вступили в Харків 21-го грудня старого числення 1918 р.). Болбочан, не удержуючи зв'язку з от. Волохом, що відступав приблизно одну-дві доби після нього, утікав від українських частин от. Волоха, рівно ж він не був у зв'язку з групою українських військ, що відходила з Сінельникова через Константиноград. Болбочан пройшов зі своїми частинами через Полтаву,

що була ще в наших руках, не зупиняючись і вів ті частини прямо через Кременчук за Дніпро. Виразно стало, що маємо діло зі зрадою, і Болбочан яко мога швидше проскакує на Одесу, де були скупчені російські сили „добровольців” і висадили частини Антанتي, щоб перейти на їх бік. Коли нарешті, його поведінку розгадали, рішено перетяти йому шлях. Січовики, що вислані були йому на зустріч, арештували його десь коло Кременчука.

Навколо імени Болбочана деякі українські політичні групи опісля, коли він, по їх наказу, спробував в районі Чорного Острова зробити переворот і за те був засуджений військовим судом УНР на розстріл і розстріляний, зробили легенду, як про героя. Я навів докладно спосіб, як він здав Лівобережну Україну. Це я міг ствердити на основі моїх власних спостережень, як тодішній міністер внутрішних справ. Я був поінформований у цих справах навіть ліпше, ніж міністерство війни. Можу

сказати, що Болбачан із своїм виключно **російським штабом**, здав південно - східне Лівобережжя в **злочинний спосіб** і він заслуговував на те, щоб його арештувати зараз у Харкові, або бодай під Полтавою. Цим чином можна було рятувати цю важну частину фронту. Що цього не зроблено в час, винен, розуміється, головний отаман Симон Петлюра. Він не цікавився у відповідний час і спосіб подіями на найважливішій відтинку фронту, що хоронив Київ і цілу Правоборожну Україну перед московським большевицьким заливом. Він за весь той час боротьби за Лівобережжя, **ані разу не виїхав з Києва на фронт**. Петлюра, як головнокомандуючий жив собі в готелі в Києві, а довідувався про хід воєнних операцій на фронті з запізненням. До того втручався іноді не в свої справи. Пригадую собі, що на мій особистий приказ був тоді арештований видатний інтернаціональний **аферист і шахрай**, співробітник турецького посольства. На протест турецького посла

мною, мін. внутрішніх справ, Петлюра, не порозумівшись зі мною, у якого розпорядження арештований числився, звелів випустити того афериста, який потім моментально зник. Цей факт, між іншим зайвий раз показує нерозмежованість компетенції між численними членами Директорії і міністерствами. У вищій управлінні держави було ніби два поверхи: один кабінет Винниченка, а в нім 5 членів (Директорія), а в другім — кабінет Чехівського, в якому було щось 10 міністрів.

ФРОНТ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ.

Большевицький наступ примусив Директорію оповістити большевицькій Москві війну. Але й це зробила Директорія **сама, без ради міністрів**. Я довідався про те аж після самого факту. Оповіщення війни було вже лише формальністю, бо Москва провадила війну проти України ще перед оповіщенням війни. Війна провадилася в дуже тяжких умовах для України. Україна в тім часі мала дуже незначну ар-

мію. По деяким даним, що нині оголошені, на **Лівобережжі** було в той час всіх родів зброї і обслуги, лише до 40 тисяч вояків; *) що могла значити така незначна армія для фронту, на яких 700 кільометрів, — рахуючи тільки сам лівобережний фронт!? Взагалі тисячкільометровий фронт з Московщиною вимагає від України приблизно мільйонної армії і та кадра, що тоді була, супроти потреби представлялася дуже слабосилою. Ми були майже без армії, а як взялися до її організації, побільшення, то Петлюра повів цю справу переважно, коли не виключно, в спосіб отаманський. Як це робив С. Петлюра? Просто назначував когось, щоб він організував курінь, виплачуючи наперед гроші. Той вояка, що брався за організацію куріня, ставав його отаманом. Такий отаман уважав себе безпосереднім „власником” куріня. Тай його вояки мали відношення лише до нього, а не до держави. Одначе „отаманщина”, не

*) Збірник пам'яті С. Петлюри, ст. 134.

тільки дитина Петлюри, а й Гетьманату (після якого не могло лишитися у нас регулярної української армії). Але отаманщина це дитина також незалежних обставин, зазначених вище.

Коли стало видно, що справа оборони України стає щораз гіршою, то представники січовиків, які стояли в Києві, одного разу з'явилися в раді міністрів з вимогою заведення диктатури. Диктатура мала бути не особиста, а в формі тріумвірату (троємужжя): Петлюри, Коновальця і ще когось. Але цей проект упав.

Памятаю також, що до мене, як міністра, прийшла була пропозиція від німецьких кол, — німецька армія тоді евакуювалася з України — що вони зорганізують один корпус німецьких добровольців, — який буде воювати за Україну, а по успішнім закінченні війни у віддяку хотіли тільки українського громадянства і наділення землею в Україні. Я передав ту пропозицію Петлюрі і Винниченкові, однак вона не знайшла у них співчуття. Як

знаємо, московські більшовики широким використовували відділи чужоземців для боротьби за свої цілі, зосібна Мадяр, Лотишів і Китайців. Але від Винниченка та Петлюри я майже однакову почув відповідь, що мовляв — „не зручно"! Винниченко додав: „з своїм народом будемо боротися німецькими силами?!"

Взагалі Винниченко якось раніше інших прийшов до переконання, що справа програна, що її вже не поправити.

ЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ ЧИ ФЕДЕРАТИВНА ЗАСАДА В ДЕРЖАВІ?

На той час, коли дні перебування влади Директорії у Києві були вже почислені, припадає один важний спомин. На площі св. Софії, перед пам'ятником Богдана, відбувся церемоніал проголошення акту 22. січня 1919. У вечері на засіданні Ради Міністрів при участі секретарів Західної Области, що привезли відповідний акт, трапився один скрегіт. Не памятаю, з якого приводу, але зайшла мова про можли-

вість чи неможливість одностайного законодавства для всеукраїнської держави, що тепер щойно була проголошена. Члени секретаріату Західної Области УНР заступали більш-менш такий погляд, що історично-краєві особливости Західної Области УНР так відмінні від Придніпрянщини, що треба поважати **місцеве** законодавство і допускати його також на далі. Тоді **Вітик** заявився за відкиненням тих особливостей, трактуючи їх як щось, з чим не варто числитися і висловився за єдине **централізоване** законодавство на цілу державу. З уст соціал-демократа Вітика, вихованця **централістичної марксівської** теорії, почути такий погляд не було несподіванкою. Але окрім нього з подібним же поглядом виступив і **Микита Шаповал**, представник партії українських соціалістів-революціонерів, — а то вже було несподіванкою. Шаповала я зрозумів, що він — міністр земельних справ — хотів конче просадити таким чином свій земельний закон (про соціалізацію) і на терени Західної Об-

ласти УНР, де проект „рамового” земельного закона був збудований на засадах приватної власності і на викупі землі від поміщиків. Одначе в данім разі розходилося про засадничу річ — яке має бути законодавче взаємовідношення частин всеукраїнської держави; другими словами, чи мала бути всеукраїнська держава **централістичною** чи **децентралістичною** **федеральною** державою. А федеральність виступила вже в писаннях Кирило-Методіївського Братства, до якого належав Т. Шевченко; це ще більш повчаюче у піоніра українського соціалізму, великого мисленника Драгоманіва. В данім випадку видно було, що соціялісти, як марксівського, так і народницького табору, з тими федеральними думками і плянами не були тоді добре ознайомлені і на тему майбутнього устрою всеукраїнської держави взагалі мало мислили. В цім питанні, як і в багатьох інших, наше українське громадянство, спинилося перед подіями зовсім непідготовленим. Не усвідомлено того, що коли

має всеукраїнська держава колись небудь врешті повстати, то вона виступить федеральною по типу Швейцарії чи хоч Сполучених Держав Америки; централізована всеукраїнська держава немислима. Що робить централізм у новоповставших державах, показує хоч би приклад Чехословаччини, де на Словаччині і Підкарпатській Русі стає він образуючим словом.

Тим часом зіхався **Всеукраїнський Трудовий Конгрес**. Це було заступництво трудових верств людности, з виключенням від пасивного і активного виборчого права нетрудових елементів. Це чисто трудового риса. Він був поповнений заступниками Національної Ради ЗОУНР, б. членами австрійського парляменту — тоб то обранцями на іншій основі. Памятаю, що Винниченко тоді не симпатизував з бувшими австрійськими послами Галичини. Він казав, що вони тільки здібні на те, щоб говорити в парляментах 48-годинні промови. Натомісць висував свого галицького однопартійця, соціал-демократа **Вітика**. Прига-

дую, яким приємним для Українців було відкриття Конгресу, в яким взяли участь депутати цілого українського народу. Трудовий Конгрес пораз перший в історії України зійшовся, як орган всеукраїнського народнього представництва.

При обранні президії ніяк не могли погодитися на кандидатуру голови. Серед членів Конгресу знаходився б. Голова Центральної Ради проф. М. Грушевський, що був вибраний делегатом від Чигиринщини, та він був не бажаним для Директорії. Коли скинули Гетьманат, Грушевський радив просто відновити Центральну Раду, мабуть з доповненням від ЗОУНР, — однак на те не згодилися. В президенти Трудового Конгресу його не хотіли допустити Винниченко, Петлюра й Шаповал, на мою думку, головню через велику його популярність і звязане з тим не мале, хоч вповні оправдане, честолюбство старого ученого.

На Конгресі скінчили з президією на тім, що обрали **кількох членів президії**. З Галичан в те число у-

війшов Вітик *) і Старух. Останній виступав на Конгресі з якоюсь многокольоровою, дуже широкою стрічкою, надітою з лівого плеча і через груди навкісь доходячою до правого кінця стану. Постать і вбрання цього селянина символізували нереволюційні круги селянства Галичини в порівнанні з убранням надніпрянських представників селянської революційної демократії. На Конгресі виступали зі звітами від Директорії Винниченко та Петлюра, а від уряду — Чехівський та Греков. Коли Конгрес підготовляли, то вся Україна була під владою Директорії; коли ж він зійшовся, то ворог забирав уже Лівобережжя і вже наближався до Дніпра. Звіт військового міністра Грекова викликав паніку. Перед Директорією й урядом УНР стояла одна головна справа — **оповіщена війна**. Треба було чи продовжувати

*) Вітик не був «головою конгресу», як то пише Мазена, а Петлюра не був «головою української держави», як каже Славінський. (Збірник пам'яті С. Петлюри ст. 42 і 12).

збройну боротьбу, щоб відбити московський наступ, що було справою військових знавців на чолі з Петлюрою, чи якось замиритися з совітською владою, про що з доручення Чехівського велися переговори спеціально вирядженою делегацією під проводом Мазуренка. **Невдачі на фронті** віднімали ґрунт зпід ніг влади; предкладати Конґресові якісь пляни роботи, чи законопроекти за тої ситуації було невчасним, коли всі зусилля треба було напружити на те, щоб оборонити воєнною силою територію. Невчасним було й змінити щось в цивільнім апараті влади. Військовий апарат був у руках Петлюри, що продовжував **оптимістично** освітлювати стан річей на фронті, хоч для оптимізму не було ніяких підстав...

З самого вікриття Конґресу ясно було для тих, хто знав військову ситуацію, не на основі освітлення Петлюри, що дні роботи Конґресу вже почислені.

Я звернув увагу Винниченкові на невідповідну оборону країни і на-

віть пропонував перенести засідання Конгресу десь в глиб **Правобережжя**, далі від фронту, бо большевицькі військові сили, яких кількості ніхто тоді не знав, без помітного опору і боїв, закінчували займати Лівобережну Україну, наближаючись до Києва.

А незадовго на те, Греков якось мені казав: „Дивно що ніде не чується **поважної сили** противника”. Щоб переконатися в тім, що властиво діється на передпіллі Києва, рішено було вислати в напрямок на Броварі, приблизно 30 верств від Києва, частину січовиків з осадного корпусу. Ніби дійсно переконалися, що наступає регулярна большевицька армія. Генерал Греков впрочім тоді не був командантом фронтовими силами української армії проти большевиків, він був тільки військовим міністром, що мав у розумінні з головним командантом армії давати їй постачання матеріалу та до повнення людей. Головним командантом армії на фронті був весь час головний отаман Петлюра, котрого, мабуть, під військовим о-

глядом ніяк не можна було назвати дійсним військовим командантом, бо не мав для того ні відповідної військової освіти, ні відповідної практики в командуванні таї ще цілою армією. В спогадах про нього його звеличників, йому приписують „простоту, скромність та відсутність якого будь жесту” (Славинський, в збірнику пам'яті С. Петлюри, ст. 12). Це було зовсім не так. Хочу про це написати правду, яку я бачив безсторонно. Поза і жест заразили тоді Петлюру сильно, він став „котурновою” постаттю, кокетливою. При прийомах військових чи цивільних осіб він іноді тримався супроти дзеркала, щоб диригувати свою поставу, пози й жести. Паради і промови, а не плянова організація армії були його стихією.

Не пригадую точно, було то на Різдво чи скорше на Новий Рік: під Полтаву підходять з харківського напрямку большевицькі війська і починають обстріл Полтави. Мені телеграфує про те український губерніяльний державний комісар. Я

відшукую головного отамана Петлюру, а він і не знає про те, що робиться під Полтавою, розїзджає собі спокійно по київських касарнях для **взаємо-привітань** з військовою залогою Києва. Коли вже Полтаву **зайняли** большевицькі сили, з Києва післано поїздами відділи січовиків під командою, здається, Сушка, щоб відняти Полтаву назад; розуміється, що тепер це вже було запізно і з того нічого не вийшло.

Говорю раз з Петлюрою, зазначаючи, що стан військовий є просто жахливий. А наш головний отаман відповідає: — „Ні, все буде гаразд, ми спинили противника на лінії Дніпра, не пропустили на правий бік”. А це було в зимі, коли Дніпро замерз і коли його на тисячиверстній довжині можна було переходити по льоду де завгодно.

„Серед урядових кол”, — пише один зі спостерігачів, — Мазепа — „панували настрої більш пасивної, ніж активної оборони проти наступаючого ворога” *) — це підмічення вірне, тільки вміняє ту „пасивність” не по точній адресі. Докір

цей мусить бути віднесенний на рахунок вищого командування українською армією, починаючи від Петлюри. Шукають ще зясування невдач в „фактичній відсутності політичного проводу” (Коновалець і Мазепа), коли його треба шукати у відсутності відповідного і енергійного військового проводу. Хибно роблять легенду з Болбачана одні кола: ще більш хибною є легенда звязана з іменем Петлюри, як військового вождя (інших якостей його ми тут не торкаємося), піддержувана в других колах.

Щож до величезної маси селянства, то воно у своїй величезній більшості було зовсім національно і політично несвідоме. Не диво, що на початках воно байдуже поставилося до переміни влади: українська влада і большевики однаково давали землю. А про свідомі національні стремління більшості нашого селянства тоді ще й бесіди не могло бути.

ШУКАННЯ РЯТУНКУ В ОРІЄНТАЦІЇ НА ФРАНЦІЮ.

Зрозуміло, що Трудовому Конгресові прийшлося припинити працю незабаром по відкритті, а Директорія і уряд мусіли перенестися до Винниці. 23-го січня 1919 року передові частини першої совітської дивізії входили в Київ — пише Деникін — „с большою осторожностью і... недрумением, так как ни близко, ни далеко никаких серьезных сил у большевиков не было”. *) Це посвідчення відповідає також моему переконанню, що сила большевиків була не так в них самих, як у слабости українських військ і в нездібности нашого військового проводу.

В скрутну добу Центральної Ради на виручку прийшов Берестейський мир і перша поміч німецьких сил. В скрутну добу Директорії згадали, що в Одесі стоїть залога **Антанти**. Справді, в Одесі в січні 1919 року були висаджені фран-

*) Ген. А. Деникин. Очерки Русской Смуты, т. V, 1926, ст. 17.

цузькі і грецькі війська. Кількість їх була, як тепер відомо, — хочби й з „Очерків” Денікіна — зовсім незначна: французьке командування очікувало на квітень ще приходу корпусу добровольців, який так і не з’явився. Ця висадка військ антанти, яких не скинув в море український державний комісар Луценко тільки тому, що йому того не дозволив український уряд, була, як сказано незначна. Але цього тоді не знав головний отаман Петлюра. Тому й не диво, що ця незначна військова висадка стала орієнтацією для деяких з українських правлячих кол. І кількість цієї висадки перебільшувала і якість і техніку; говорилося про якийсь таємниче „фіолетове проміння”, як знаряддя війни, про незвичайні танки, то що. Отож почалися переговори з командою цієї французької висадки. В зимі 1918—1919 р. р. поділ впливу між Англією і Францією на південнім сході Європи проходив по полуденнику Керчі: направо від нього — Підкавказзя і Кавказ (нафта) — були в області

англійській, наліво—Україна (французькі капітали Донбасу) — в сфері французькій; оскільки відомо, той самий поділ впливів залишився й досі. Зпочатку французьким головнокомандуючим був ген. д'Ансельм, який своїм завданням уважав підтримати „елементи ладу”, незалежно від того, чи стоять вони за єдину Росію, чи проти неї. Іншу відмінну позицію займив Енно, дуже впливова особа, що уважався за французького віце-консуля в Києві, хоч і переїхав до Кишинева. „Енно був знайомий — каже Денікін — ще з Києва з В. Шульгіном і перейнявся його поглядами в російським питанні. В тім напрямку він і діяв..., з великою енергією і захопленням, перевищуючи не раз свої повновласти”. А щож уявляла зі себе концепція В. Шульгіна? „С прямолинейностью Шульгинская группа — пише Денікін — вела борьбу с украинством, в каком бы виде оно не проявлялось”. Зрозуміло, що Енно видавав погляди В. Шульгіна за програму Антанти: „возсоздать единую и неде-

лимую Россию и помочь возстановить в России монархию" (Деникин. Очерки..., ст. 5, 23. 6). В січні 1919 року Енно був усунений, але тоді був також змінений командант антантської висадки: на місце д'Ансельма від 30. I. 1919 р. став командантом Бертельо. Новий командант висловився відразу за єдину Росію, за співпрацю з Денікіном, не визнавав України, вважаючи її австро-німецькою інтригою, а владу Директорії уважав за споріднену з большевизмом.

Не зважаючи на таку програму французьких представників, абсолютно ворожо настроєних проти існування української держави, рішила більшість Директорії увійти з тими французькими представниками у переговори про якийсь компроміс. Для того усунено Винниченка з Директорії, де він був дотепер головою, а головуство і всю відповідальність перебрав С. Петлюра. Усунено також соціалістичний уряд Чехівського, а настановлено націоналістично-буржуазний уряд Остапенка. Що могло би вийти

з тих переговорів, вказує нам нота, з якою звернулася Директорія (по усуненні Винниченка) до французького командування в перших днях лютого 1919 р., яку підписали Петлюра, Швець, Макаренко і Остапенко (прем'єр). В тексті, що наводить Денікін, Директорія і уряд зпочатку визнають свої помилки, а потім роблять заяву, що „Директорія віддає себе під опіку Франції і просить представників Франції взяти на себе керування управлінням України в обсязі військовим, дипломатичним, політичним, фінансовим, економічним і судовим продовж усього часу, доки буде провадитися війна з большевиками; і, нарешті, Директорія надіється, що Франція і другі держави Антанти виявлять „великодушність”, коли після закінчення боротьби з большевиками повстануть питання про території і нації. В умовинах з штабом д'Ансельма між іншим передбачалася окупація всієї України французькими військами і що українська Директорія змінить земельний закон в тім зміслі, що зе-

мельна реформа буде проведена в спосіб викупу великих маєтків, а що середніх не будуть займати зовсім. *)

Одним словом на місце німецької окупації і німецького генерал-губернаторства на Україні могла стати французька окупація і французьке генерал-губернаторство. От з тих умовин видно, що українська державність переходила в чисту тінь. Коли те не сталося, то лише тому, що Франція в той час не могла післати на Україну досить військових сил і тому переговори коло половини лютого 1919 року фактично обірвалися.

МОЯ ДИМІСІЯ.

Я опинився в Винницькому готелі тяжко хорий на гостре запалення нирок, не міг, навіть, піднятися з ліжка і ходити без чиеїсь підтримки. Не дожидаючись зміни всього кабінету Чехівського, який був заступлений кабінетом Остапенка, я подався до димісії. Коли

*) Деникив, Очерки... т. V, ст. 38.

димісія була прийнята і я укладався, щоб відіхати на лікування, до мене прийшов один діяч. Не знаючи, що я вже димісіював, він заговорив, сподіваючись зміни кабінету, об тім, щоб я не упустив моменту, аби себе забезпечити, тоб то взяти собі на власність якусь певну суму урядових грошей. Очевидячки, він мав на увазі той диспозиційний десятимільйоновий фонд, який був у моїм розпорядженні, як міністра внутрішніх справ. З того фонду вже у Винниці довелося видати один мільйон на підтримку одної української партизанської групи, під проводом, як не зраджує пам'ять, Рошахівського. Ще один мільйон карбованців видав губерніяльному комісареві Підляшшя Скоропис-Йолтуховському, що приїхав до уряду з докладом. Але мені навіть у голову не приходила думка про „самозабезпечення” в той спосіб. На високім становищі міністра самостійної України в той час прийшлося вибиватися з сил від праці і моральних переживань та страждань. За тогочасних умовин,

коли в соціяльнім житті все вийшло з своїх берегів, від адміністратора вимагалось особливої обережності.

Переїхавши до Тернополя, я довгий час (понад місяць) відлежував, поки дещо притихла хвороба, а потім переїхав до Станиславова, що був тоді центром уряду ЗОУНР. Отут то я, і довідався про те, які цінності привезла зі собою родина харківських **Макаренків** та побачив і многоповерхову каменицю, придбану ними. Можна припускати, що зі старших братів лісовод Олександр, про якого була мова на початку цих спогадів, ідейний націоналіст-шовініст, бувший в час Директорії одним з провідників партії, так зв. „соціялістів-самостійників”, — не мав нічого спільного з тими дорогоцінностями. Він жив опісля у бідности.

В Станиславові я стрінувся з Придніпрянцями, перш усього з **Микитою Шаповалом**, що товаришуючи з талановитим Євщаном і пишучи

соціалістичні статті в пресі, скоро здався для галицько-української влади так небезпечним, що вона його вислала за кордони Східної Галичини; так він опинився потім на Чехах. Отже це подібне до того, що пише Мазепа: „Микита Шаповал, вслід за Винниченком і собі рушив за кордон, бо „утомився”, *) і, очевидячки це не було „втечою”, щоби заслуговувало на відемну кваліфікацію. Я один з тих, хто не „утік” від недобитків нашого державного корабля до кінця і позволю собі не згодитися з Мазепою, що відїзд за кордон Винниченка й М. Грушевського вартий осуду.

Бачив я у Станиславові також блукаючого Болбочана, а в готелі при нагоді спостерігав, як пиячили старшини з української наддніпрянської армії. Після кількох днів відпочинку я поїхав до Стрия, щоб остаточно поправитися від своєї хвороби.

*) Збірник пам'яті С. Петлюри, ст. 21.

ПОБУТ У СТРИІ.

На другий день по моїм приїзді до Стрия якось сам знайшов мене адвокат д-р Герасимович, якого я пізнав на вигнанні у Києві. Він був повітовим комісарем Стрийщини. Поставився до мене, сердешно і примістив мене на приватнім помешканні. Я перезнайомився з тамтешніми Українцями, милими і висококультурними людьми. В адвоката Бачинського мені довелося побачити, зібрану його дружиною, дивну по повноті і красі, збірку українських вишивок. Симпатичне вражіння робила діяльність Стрийського Молочарського Союзу, що почав лікувати болячки світової війни.

У Стрії тоді стояла якась наддніпрянська військова частина; її летун на літаку виробляв над Стриєм дуже складні петлі, піднімаючись високо і потім, петлюючи, спускався над землею. Публика і я сам з замиранням серця дивився на ті фокуси, але летун все щасливо вирівнювався, даючи доказ надзвичай-

ної справності... На жаль не над фронтом. Та наддніпрянська військова частина стояла собі без діла в Стрії, коли кожний ступінь України був загрожений і потребував активної оборони.

Тоді Стрій одвідала також капеля Кошиця. Скрізь, де капелі доводилося виступати, її український репертуар і славетне диригування робили незабутнє вражіння. За кордоном для пропаганди української справи вона робила більше, ніж деякі наші посольства, звичайно наспіх зложені, які до того не мали ще досвіду. Коли в Стрії зроблено бенкет на честь капелі, то, розуміється, закликали й мене. Своїм звичаєм, комісар Герасимович, кажучи привітальні промови, сказав слово й на мою адресу, називаючи мене все ще міністром.

Нові польські війська, що прийшли з Франції під командою ген. Галлера, повели в половині травня коло Львова успішний наступ. По якімсь часі стали показуватися у Стрії деякі групки, українських вояків, що втікли в паніці з фрон-

ту. Я читав випущену місцевою українською військовою командою навмисно зложену телеграму, що нібито якась поміч іде звідкись там. То був спосіб запобігти паніці. Бачив я також групи українських гімназистів, що з рушницями в руках готувалися до скріплення оборони. Цей образ нагадав мені трагедію під Крутами. Коли зясувалася безнадійність ситуації на цім відтинку фронту мої приятелі порадили мені, щоб я, ще не видікуваний відїхав зі Стрия доки ще не пізно, на Схід.

Так розлучився я з тим симпатичним містом і милими людьми. Серед проходів по околицях я не раз відвідував військове кладовище, де лежить стільки жертв війни з написами, що будять стільки роздумів. Ніколи не забути мені й старого кладовища, а на ньому похилого дуже старого дубового хреста з написом — приблизно таким: „Здесь лежат усмерители венгерской мятежи!”

У КАМ'ЯНЦІ ПОДІЛЬСЬКОМУ.

Я їхав поїздом у напрямку на Чортків. Десь коло Дністра нашому поїздові загрожувала небезпека, що його могли перехопити румунські війська. В тім саме часі Румунія для своєї війни проти Мадярщини рішила окупувати ціле Покуття і зовсім про це не попередивши, вислала свою армію. Врешті поїзд наш доплентався до Чорткова і став на стації Вигнанка. Чи могло бути більш символічно! Вигнанці опинилися на Вигнанці. Трохи згодом доїхали ми до Борщева. В поїзді вигнанців були — б. премієр Чехівський, Мацієвич, Корчинський і ще де хто. Якось розташувалися у Борщеві. Мучило нас питання: Що день грядущий нам готувить?

Звідти я поїхав в ту частину наддніпрянської армії, що нею командував генерал Микола Шаповал, що стояла над Збручем, недалеко від румунської границі. Цікаво, що з цею частиною, доречі дуже дисциплінованою, наддніпрянської армії, румунське командування поводило-

ся, як з армією другої держави. В підготовлюваному тоді українським наступі на Камянець, що був у большевицьких руках, Румуни брали участь в той спосіб, що обіцяли в призначений час відкрити гарматну стрілянину через Дністер. Дійсно, за кілька день, українське військо, під командою генерала Удовиченка, здобуло Камянець Подільський і ми опинилися в Камянці Подільському.

Тут я віддався виключно кооперативній роботі. Як член управи „Централа” я заснував Камянецький Губерніяльний Сільсько-господарський Кооперативний Союз (скорочено „Господарсоюз”), що скоро вибився в першорядну губерніяльну кооперативну інституцію, поруч з подільським „Союзбанком” і „Споживчим Союзом”.

Незабаром за Збруч прийшла також Українська Галицька Армія і уряд на чолі з диктатором Петрушевичом. Так в однім місті були два українські уряди і дві армії; національна консолідація кепсько вдавалася...

НАСТУП НА КИЇВ.

Все ж таки сполучені українські армії незабаром спромоглися на те, щоб повести наступ на Київ. Але одночасно з півдня, від Чорного моря, вели наступ денікінські військові сили. Під цими подвійними, хоч і не зкоординованими ударами, большевицькі армії подалися на північ; большевики зробили свій відступ так, що Київ дістався Українцям, а не денікінцям. Одначе наша команда не зуміла з того покористуватися і ми спокутували за те зараз таки в самім Києві.

Одночасно з військовим наступом я їхав теж до Києва. На стації Васильків чи в Хвастові, в такий **важливий момент**, полишався чомусь головний отаман військ Петлюра. В Київ вслід за галицьким корпусом відїхала виключно галицька команда. Я мав знайомих із штабу корпусу і був безпосередньо в хвилі його відїзду в Київ. Але штаб, хоч знав мене добре, не запросив мене до свого поїзду, бодай для інформації про місто, в яке вїздили, а якого не знали. Од-

ночасно під Київ підходили теж денікінські залоги; треба було вирішати, чи пускати їх у Київ. Немає сумніву, що ні один наддніпрянський Українець, знаючи ідеологію денікінського російства, не порадив би пускати денікінські частини у Київ. Але команда галицького корпусу мала наївно пропустити у Київ передові денікінські залоги з групи генерала Бредова, які увійшли 30 серпня 1919 року. На приказ галицького генерала Кравса на міській думі Києва вивішено поруч з українським прапором теж царський російський. Це образило українські наддніпрянські військові частини, вони зірвали російський прапор і стали топтати, що в свою чергу образило російських військових. Дійшло до стрілянини під самою думою.

На передодні Кияни радісно стрічали українську військову групу, устеляючи шлях квітами, за ніч, внаслідок отого необережного пропуску денікінців у Київ, українська армія вже мусіла цофнутися з Києва, полишивши глибоке розчару-

вання у населення; паном становища залишилися на жаль денікінці.

Перед вступом у Київ, в серпні, головна команда Денікіна випустила „обращение к населению Малороссии” (відозву до населення Малоросії), в яким між іншим говорилося таке: „Былые ставленники немцев — Петлюра и его соратники, положившие начало разчленения России, продолжают и теперь совершать свое злое дело создания самостоятельной „Украинской Державы” и борьбы против возрождения Единой России”. *) Начальна Команда Української Галицької Армії мусіла знати про ту відозву і всеж таки чомусь впустила в Київ денікінців і вийшло з того те, що сталося.

„Що сталося — пише з того приводу український генерал Омелянович Павленко (старший) — про це не люблять звичайно оповідати”. А як про те оповідають? Політик, бувший прем'єр у той час, І. Мазе-

*) Деникин — »Очерки...«, т. V, ст. 142 і сл.

па, нічого не кажучи, як попали в Київ денікінці ,пише: „В Києві денікінці поставилися цілком ворожо до українського війська, але до збройної боротьби не дійшло, бо з причин стратегічних нашому війську довелося залишити свою столицю. Після київських подій уряд... заявив свій протест проти такого поводження Денікіна”. **) Денікін пише про це інакше, а власне: „31 серпня між Бредовом і командою Київської групи галицьких військ наступила згода, в силу котрої Галичани „во избежание братского кровопролития” були відведені на перехід на південь від Києва, де повинні були очікувати наслідків переговорів між головними командами обох армій”. ***) В протоколах української команди стоїть: „Наша армія дуже своєчасно відступила зпід Києва на лінії Василькова”... Лишень у ген. Омеляновича Павленка (старшого) знаходимо отверту оцінку подій: „Сталось те,

**) Збірник пам'яті С. Петлюри, ст. 37.

***) Деникін, ст. 254.

— пише він — що іншим словом, як „конфуз”, назвати не можна. Вчорашні герої обернулися в бранців, втікачів, а частинно в панікерів... Оперативний успіх обернувся в „конфуз”. ****)

Я залишився у Києві на своїй квартирі, бо не знав про наглий нічний відхід українських військових сил. Вранці на Хрещатику в однім кооперативнім помешканні я зробив реферат українським громадянським діячам проте, що робилося за українським фронтом. Звідти пішов на обід до відомого українського діяча Стасюка, а після обіду ще довго розмовляли. І це мене й спасло. Вертаюсь потім на квартиру, аж одна жінка, що там жила, одчинивши двері, зробила перелякані очі і поспішно пошепки мені каже: „Коли Вас не було, прийшло до вас кількох Українців, як от пані Старицька-Черняхівська і ще кілька осіб і чекали на вас. Тим-

****) М. Омелянович - Павленко (старший) — переговори з Добрармією, Львів, 1930, стор. 8—9.

часом з'явилися агенти денікінської контррозвідки, щоб вас заарештувати. Довго чекали і, не дочекавши, заарештували ваших гостей та й відійшли, взявши ваш плащ і знайшли в ньому урядову посвідку. (То була посвідка, що я — радник міністерства народного господарства У. Н. Р.). Глядіть, щоб вас не простежили". — „Випустіть мене на чорний хід"! кажу я їй і раптом опинився на подвір'ю, вилетів через браму і став по улицах і садах робити викрутаси, доки не переконався, що на моїм сліді ніхто не висить. Так на цей раз я порівнюючи дешево відкараскався: заплатив лише своїм плащем. А могло загрожувати і життю!

На ніч приходжу я до знаомої Українки — студентки і кажу, що мушу десь знайти нічліг. Вона мені все влаштувала, одійшла до приятельки, а вранці привела кооперативну підводу, на якій я й відїхав з Києва в напрямку на Васильків, як нібито закупщик продуктів для кооперативи служачих у Києві.

З КИЄВА ДО ВИННИЦІ

Отож я під видом кооперативного урядовця постановив втікати з Києва від денікінців. Пішки вийшов я за Київ на гору, на васильківський шлях. Тут підіхала фіра, вистелена соломою, і я поїхав навздоганяти український фронт. Дорогою натикався я на денікінські патрулі, які одначе минув щасливо.

По дорозі моя фіра натрапила на повстанський відділ. Мене задержано та спроваджено до повстанського отамана.

Повстанський рух, що почався ще в добі гетьманату, чекає ще на свого об'єктивного дослідника. Про нього знаходимо уривчасті відомості то в одного, то в другого автора. Це явище заслуговує на більш глибоке до нього відношення, ніж означування повстанців просто „степовими піратами”, чи „бандитами”, чи „погромниками”. До того ж воно виступало у поважній численности. „На 1919 рік, після відходу Директорії — пише Денікін — в одній лише смузі між

Дніпром і Гориню, на захід від Києва, — начислювалося 22 отамани, на чолі сильних повстанських банд. Повстанство до кінця залишалося низовим, народнім"...*) От мені судилося на власні очі зблизька побачити один з повстанських кошів.

Візджаю в садибу, добре розпланованого велико-панського маєтку, гарно випосаженого в кущасте і велике дерево, також в квітники. Перед мною картина відпочинку гайдамаків. Скрізь стоять кулемети, легкі гармати, рушниці у „козлах”; поміж ними сидять і лежать ріжновдягнені мужчини — бойці; вони відпочивають. На мій приїзд жадної уваги. Йду я до штабу отамана, що, здається, звався Святенком.

Увіходжу. Мене стрічає джура. Кажу, що хочу бачити отамана. Він докладає і за хвилю мені вводить у простору кімнату. Там за великим столом сидів високий мужчина в френчі, але без жадних відзнак, а перед ним на столі лежала

*) Деникни, ст. 131—133.

мапа, по якій стояли шпильки з прапорцями. В кімнаті ж було ще двох галицько-україн. старшин, які зразу вишикувалися і привитали мене — „паном міністром!” Трудно було мені відразу прийти до себе від такої несподіванки — старшини мене знали з часу мого міністрування і зразу ж пізнали.

Я розповів все, чого був свідком у Києві і що бачив на шляху. Протягом моєї розмови увійшов гарний з виду молодий старшина — Наддніпрянець в уніформі, що ледви держався на ногах — хорий на тиф. Отаман звелів відразу ж подати йому бричку, щоб довести його до відходячої української армії і справді, приблизно за 20 хвилин його на руках підсадили на бричку і він відіхав. Тимчасом увійшов джура і доклав, що досвіта денікінці розстріляли двох людей з їх залоги. Я бачив, як заскреготів отаман зубами від болю по втраті товаришів. Надійшла обідня доба і отаман просить до спільного обіду з усіма повстанцями.

У величезній, видно робочій касарні, на розставлених столах, були поставлені миски з варивом, покладений хліб, теж огірки і ще якісь овочі. Перед їжою він скомандував на молитву, потім всі мовчки їли, — напיתків не було ніяких окрім води. По садибі я бачив проходжувалися і служачі маєтку з подивом приглядаючись, що я за один. Нарешті, по обіді отаман сказав, щоб моя кооперативна фірма вертала назад, звідки взята, а мені звелів запрягти добрих пару коней до брички і я, подякувавши йому, рушив навздогін частинам відходячої галицько-української армії. Один раз в житті мені прийшлося побути у гостях у повстанців і мушу сказати — у мене заховалися найліпші про них спогади. Отаман — волева, фахова, видко люблена людьми, людина. Люди слухають його добровільно. Всі вони кожную хвилину під загрозою життя. Не тільки від ворогів, але й від пошестних недуг, кожне незначне поранення не має лікування. Вони все пересуваються, і в ночі і в негоду.

І заплатить їм Бог за їх службу...

Так роздумуючи трюхкав я на бричці, коли навздоганяю якогось відсталого українського вояка, який ледві-ледві волоче ноги, але рушниці не кидає, держить за плечима. Бачу — хорий, беру його на бричку, щоб підвезти.

„Що то воно значить, що ви з Києва відійшли”? — питаю. — „Та — відповідає — якась змена (зрада) вийшла”.

От як українські вояки зясовували собі неочікуваний відхід з Києва. І я, грішний чоловік, обвинувачую в тім київським „конфузі” Петлюру. Чому він залишився зі своїм поїздом за 50 кілометрів від Києва, а не прибув одночасно з командуванням до Києва? — Тоді б напевно не було тієї наївної помилки, яку зробила галицька команда, не мавши уяви про денікінців, а яких добре знали Наддніпрянці і перш за все мусів знати Петлюра. Але ж Петлюра залишився чекати, доки можна буде урочисто вїздити у Київ, „на білім коні”... Справді, „31. VIII. наші війська мали свя-

точним походом перейти Київ". (Так пише М. Омелянович-Павленко старший).

Ще одно, що у мене залишилося від проїзду по васильківським шляху. У мого візника було по дорозі чимало знайомих, та взагалі селяни з нами одверто розмовляли. І вони з надзвичайною похвалою згадували проходи українських галицьких частин, кажучи, що ті війська до них ставилися дуже добре; нічим їх не обіжали, тоді як большевицькі і денікінські залоги їх грабували. Така слава в простім народі заховується на довго і це треба віднести до чести командного і старшинського складу Українського Галицького Корпусу.

У ВИННИЦІ.

Опісля, вже без окремих пригод я добрався до поїзду генерала Микитки, а при допомозі його старшин і до Винниці, де був начальний вожд Української Галицької Армії ген. Тарнавський. Я зголосив йому, що готов дати доклад про мої інформації з дороги. На мій

доклад він закликав ще декого зі старшин. При цій нагоді я звернувся до одного з присутніх — „пане старшина”. Він мене поправив, що він — пан генерал. То був, як виявилось, генерал Омелянович - Павленко (старший). Після докладу він мене запросив на свою окрему раду.

Річ у тім, що йому і, здається ще Петрові Певному, було поручене урядом УНР завдання переговорів з денікінським командуванням. Та те командування поставилося до них не як до парламентарів рівноправної сторони, а як до „зрадників єдиної невідомої Росії”, які заслуговують, аби бути повішеними...

У КАМ'ЯНЦІ.

Вернувшись до Кам'янця, я потім їздив ще раз до Винниці на кооперативний зїзд, який делегував мене в уряд, як віцеміністра народного господарства; — міністром був тоді бердичівський Жид Солодар, здібна і тактовна людина. В поїздах було повно хорих на тиф

людей; по людях прямо повзали великі сірі тифові воші. Не дивно, що повернувшись до Кам'янця, я скоро зліг на сипний тиф. Хто лише тоді не перехорював на тиф? Другом всіх був кам'янецький лікар Соломаха — Українець, що кінець-кінців і сам вмер від тифу. Якраз в часі моєї недуги українська влада мусіла евакууватися з Кам'янця під напором денікінців.

По даним Денікіна, — яких я не мав змоги перевірити, Петлюра ще 5. серпня 1919 „відмовився на користь Польщі від Покуття”, а 16. листопада 1919 року Українська Галицька Армія в повнім складі перейшла на бік денікінців. На основі цього договору з 16. XI. 1919 р., як пише Денікін, ця армія, заховуючи свою організацію і внутрішній лад, перейшла в повне його (Денікіна) розпорядження, виговоривши собі тільки умову, щоб вона не була скерована проти петлюрівської армії; розрішення питання про політичні взаємовідношення відкладалося. Харчевий стан у ній числився, як каже Денікін, 50

тисяч душ..., з яких мала до 10 тисяч людей хорих на сипний тиф. Галицька армія була відведена в запілля.

Перехід галицько-української армії на бік ворогів самотійної української держави мав катастрофальне значіння. Для противників всеукраїнської ідеї той факт дав зайвий аргумент. Безпосереднім наслідком його було те, що український фронт був отворений і денікінці мали би захопити Кам'янець з усіма урядами У. Н. Р. — колиб його скорше не окупувала польська армія.

Так я, хорий на тиф, опинився під польською владою. Правда, в Кам'янці полишався уповноваженим українського уряду, ректор кам'янецького університету, проф. І. І. Огієнко, та повну владу всеж стало мали польські представники.

Як далеко заходила тамошня польська адміністрація видно з того, що між іншим, було арештовано також на якийсь час кількох українських міністрів, в тім числі прем'єра Мазепу.

Пізніше, при кінці квітня 1920 року, польська армія разом з українською наддніпрянською армією, зробили наступ в напрямку на Київ; здобули його і більшість Правобережжя. Казали, що союзна армія піде й на Лівобережжя. Однак вона там не вдержалася проти большев. армії і мусіла відступити аж під Варшаву, звідки в осені відбито большевиків на теперішню граничну лінію.

Коли Київ в травні був зайнятий від большевиків, то з наближенням української та польської армій, лівобережні села підняли були повстання проти большевиків, а ці в свою чергу стали палити села. Ідучи у вечері узбіччям царського саду можна було на трицять кілометрів бачити пожежі й заграви від сіл, що горіли. Тоді я їздив із Кам'янця до Києва і бачив ту жахливу картину. Для цивільної людності кожний такий невдалий наступ української армії, а потім відступ, тягнув за собою дуже прикрі наслідки.

З Кам'янця на доручення коопе-

ративних союзів я виїхав за купівлею сільсько-господарського знаряддя, зпочатку до Варшави, де між іншим, взяв участь у переговорах польсько-української торговельної комісії під проводом проф. Феценка-Чопівського. В комісії на українській стороні був в ролі експерта на моє здивування Клим Павлюк. З професії лісовод він між іншим, у Києві в час гетьманату відкрив шикарне бюро постачання населенню дров; назбирав великі суми грошових завдатків та з ними й утік без вісти. Можна було уявити моє здивування, коли я його побачив серед членів комісії на українській стороні. Здивування ще зросло, коли мені сказали, що він з часів гетьманату займає місце українського консуля в Данцігу.

Моє перебування в тій комісії скоро скінчилося. Я був запрошений в комісію, як заступник кооперації міністром народнього господарства Шадлуном (соціал-демократ). Коли він уступив і на його місце прийшов „хлібороб” Архі-

пенко, то я уважав за конечне також уступити. Зараз після того я виїхав для замовлення плугів і сільсько-господарського знаряддя до Німеччини — в Нирнберг.

ДОБА БОЛЬШЕВИКІВ

ПОВОРОТ ЗА ЗБРУЧ

Підписавши умову в дорученій мені справі, вернув я з Німеччини і Чехії до Варшави, де дізнався, що підчас останнього відступу польської та української армій по цей бік Збруча в Кам'янці залишилися працювати члени партії українських соціалістів-революціонерів, до якої я належав. Не маючи що іншого робити за кордоном, рішив і я собі пробиратися до Кам'янця, де я був головою „Господарсоюзу”. Переїхав Львів і далі на Городенку. По дорозі я стрінув двох співробітників винницького „Союзбанку”, що з його доручення вони їздили до Праги, аби перетранспортувати частину цінностей банку. Вони теж верталися до Кам'янця і ми поїхали разом.

На Дністрі ми зустріли відступаючі галицько-українські війська. Перебравшись на другий бік Дні-

стра, у вечері ми залишилися ночувати в покинутій тимчасово попівській садибі, ночували в стодолі на соломі. В ночі нас розбудили розїзди українських верхівців. Рано ми стрінули одну фіру, що відправила довіз галицьких частин і вертала назад за Збруч і умовили хлопця, щоб він нас взяв до Збруча, а ми йому за те заплатимо. Мали їхати насамперед до Заліщик і там сподівалися пройти українсько-большевицький фронт.

Перед усадовленням на віз я помітив, що кожний з моїх товаришів дороги хотів би сісти за візника — то було безпечніше, ніж сидіти „за пана” при зустрічі з большевиками. Один з їх прямо мене запитав, чи маю я якісь пропуски від большевицької влади, що так сміло їду, будши ранніш міністром внутрішніх справ. Як я відповів, що не маю, то відчув, що я для них небажаний товариш підчас переїзду большевицького фронту. Але ж поїхали.

Був соняшний день, збіжжя колосилися. Зробивши кільометрів з

десять, ми почули подекуди торохкотіння кулемета. Ми рішили їхати не стовбовим широким шляхом, а полевою дорогою між збіжжям. По рівчаках і в кущах попри-таювалися на схованках селянські коні, вози, передки з колесами — то щоб не давати в реквізицію ані своїм, ані чужим.

Наша фіра стала спускатися з горбика, я йшов кроків на сто позад і нараз чую грімкий клич: „Стої!” Дивлюся, фіра наша стоїть і візник та мої два товариші подорожі стоять та держать руки в гору. Підходжу ближче, — мені командують теж саме; я підлягаю команді. Бачу геть далі перед нами селянську фіру, що була запряжена парою коней. На ній уставлений кулемет, — а навколо воза невелика група вояків з крісами. Уніформи якісь невиразні, а на кашкетах зорі, хоч балакають по українському. Ну, значить, подумав я, большевицький розїзд. Я й мої товариші розповідаємо, що ми кооператори, вертаємося до Кам'янця. Але нам не вірять і тримають нас під прицілом. Призна-

юсь, не дуже приємно стояти, коли на тебе наведений кріс. Далі, старший командує, щоб нас під конвоєм відвели до команди в ближче село. От думав, попав я в халепу, намулюючи в боковій кишені загрянничний паспорт Української Народньої Республіки, виданий мені варшавською місією, в якому я значився радником міністерства народнього господарства.

Йдемо. Жовніри ззаду, балакати не дають. Спека. Підходимо до села, яж криничка. Дозвольте, кажу, води напитися; дозволяють. Аж тут якось слово по слову розговорилися. „Хтож ваш командір?” — питаю. Називають, щось знайоме. „А хто найстарший військовий начальник?” — „Петлюра!” відповідає. Я в нестямі від несподіванки перепитую: „Так на що то на ваших кашкетах большевицькі зорі?” — „А то — відповідає — вояцькі хитрощі!” „Ху!”, витер я піт з обличчя облегчено зітхнувши; бачу повеселішали й мої товариші. Ведуть нас далі. Перший же старшина, якого ми зустріли, прогля-

нувши документи, звелів нас відпустити. Ми поїхали в напрямку на Заліщики, а оден молодий старшина — верхівець, ще став нам шлях показувати, та розмовляючи їхали верст три, аж поки я його не умовив, щоб він собою не ризикував, а вертався до своєї частини.

От ми заїжджаємо до Заліщик і простуємо до гімназії, знаючи, що її директором є український поет Осип Маковей. В гімназії ще науки не було. Ми сподівалися, що нам вдасться там підночувати: Дальше ми мали надію, що тим часом прокотиться большевицький фронт дальше на захід і ми собі вже в заплілі рушимо далі. Та не так сталося. Директор Маковей довідавшись, що ми за люди й чого хочемо, сказав, що у нього спинитися булоб не зручно, а що ліпше, як ми не зупиняючись проїдемо в найближче село над Дністром і звернемося до начальника громади, його приятеля, теж Українця. Коли ми покличемося на нього, зможемо там у селі знайти собі пристановище на скільки нам буде потрібно.

Нічого нам було робити, подякували ми директорові за кислу ласкавість і рушили, куди він порадив.

Приїздимо в найближче село; застаємо війта у дома. Коли він дізнався, що нам потрібно, то вийшло не те, що ми сподівалися. Ні, каже, у нашому селі ніяк не можна для вас знайти нічлігу. Знаєте, треба готуватися під постій большевицьких вояків то що. Не тільки інтелігент, директор гімназії, але й це й селянин крутить, а може стає заздалегідь льюальним ще до невідомої влади. Діло кепське, вже вечір. Темніє. Ну, мусимо вертати до Заліщик назад і йти на нічліг дебудь до якоїсь гостинниці чи до шинку. Фіру з одним із нас післали шляхом попід кінець села, а решта нас двох пішли пішки навпростець. Але за якийсь час чується в тім кінці, де їхала наша фіра, крик. То фірман не хотів вертати до Заліщик, мав охоту їхати далі, а наш товариш став його не пускати, бо ж фіра була повна куфрів. Він вимагав, щоб фірман завіз річі до Заліщик, а вже звідти, коли хотів,

міг їхати собі проти ночі далі. Фірман стояв на своєму, став скидати річі, счинилася сварка. Збіглися селяни, набили нашого товариша, фірман утік. Ми знайшли свого товариша подорожі над куфрами, скинутими з воза в поросі біля дороги. Забравши валізи на руки, цілком виснажені, пішли ми до якоїсь жидівської гостинниці, повні обурення на те прийняття, яке стрінуло нас в тім куті від земляків. Пригадалося мені колишне прийняття в Стрию і добрий звик наддніпрянської інтелігенції і селян, що все готові гостинно прийняти подорожнього і в разі скрути, переховати, навіть отвертих противників влади.

На ранок я вже не хотів турбувати других двох подорожніх своєю компанією в подорожі, а згодив собі візника - Жида і поїхав окремо. Він згодився мене довести від Заліщик через Збруч до одного села, від якого до Кам'янця залишалося лише сім верств. Ціну я дав добру. Поїхали. Через яких сім кілометрів дивлюся — фірман приймає, як пасажира, ще якогось Жи-

да, не питаючи мене. Коли я запро-
тестував, то вони мене стали пере-
конувати, що вони є свояки... Іде-
мо у трьох далі. Зробивши пів до-
роги, ми наближалися до якогось
села. Мій візник починає погово-
рювати, що аж через Збруч йому
небезпечно їхати, що він не знає
тамтешніх шляхів і обставин; дру-
гий Жид каже: „Я знайду вам в
цім селі зараз же нову підводу, ви
не будете чекати.“ „Добре, кажу,
як так, то чому? Я відпущу цього
фірмана, а візьму іншого, мені
однаково”.

Віхали в село, прямо на базарну
площу і стали. Для мене то було
дуже ризиковно, через базар сно-
вигали большевицькі вояки. На
мій куфер на возі і на мене могли
звернути увагу, серед тих обстано-
вин хтось з нової влади, міг по-
чати цікавитися, що я за оден.
Жид-пасажир і не думав шукати
підводи, а Жид-фірман не стільки
став шукати підводи, скільки став
розпитувати про різні гандлі. Ді-
ло наперед не посувалося. Я стер-
чу вже більш години на виду у

кожного; самому йти по фіру мені здавалося ще гірш небезпечним, та я вже не міг і своїх річей довірити моєму фірманові. Постоявши так біля двох годин і бачучи, що справа кепська, я дав розказ завести мене на постоялий двір на ночівку. Було це пару кроків. Підїхали. Я спитав, чи є вільний покій на ніч. Є. „Знесіть, кажу, речі!“ — „Заплатіть мені ранніш“, каже фірман. Виймаю гроші і плачу за пів дороги умовленої платні. Жид не хоче брати, править всю умовлену платню, бо, мовляв, инакше не віддасть валіз. Як не хитке було моє становище, але цього вже нахабства я не міг знести. З усього розмаху я трахнув його кулаком в карк так, що він одлетів геть. Раптом підбігли Жиди з постоялого двору і дуже запобігливо взяли мій куфер та понесли до покою, а фірманові винесли половину платні, що йому належала і він, як ні в чім не бувало, відїхав собі геть. Моє кулачне поступовання, як я пересвідчився, підняло сильно мою повагу в господарів постоялого

двору. У вечері мені привели фірмана-селянина, з яким я умовився їхати далі і дійсно досвіта поїхав.

У тім подільському селі, до якого я прибув, наткнувся я на неприємний факт, що всі фіри були реквіровані і стоять на площі до розпорядження большевицької влади. Одержати фіру по вільному найму не було можливости. Що робити? Тоді я рішив, що я теж начальство, бо є представником „Господарсоюзу“, їду в службовій справі. Нікого з адміністрації не питаючи, підійшов до ближчої реквірованої фіри і звелів запрягати, щоб їхати до Камянця. Тон начальства зробив своє. Селянин запряг і теж нікому не кажучи й слова повіз мене до Камянця, куди я й прибув благополучно, застановившись на краю міста у знайомого.

Через доньку знайомого я повідомив трьох осіб про свій приїзд: свого заступника у „Господарсоюзі“, члена партії українських соціалістів - революціонерів Н. Я. Григорієва і одного знайомого Галичанина - комуніста. До мене прий-

шов зараз заступник мій у „Господарсоюзі“ і порадив прямо вступити у виконання своїх обов'язків і більш нічого, — що я й зробив. Григоріїв поінформував мене, що хоч українські соціалісти - революціонери не емігрували, а залишилися при технічній праці на місцях, однак співпраця з большевицькою владою не наладжується; мають бути ще якісь переговори.

Отож надійшов день зустрічі комуністів з ес-ерами, що мали відбутися в помешканні кам'янецького університету. На призначену годину делегати від е-р прийшли, а від комуністів ніхто не з'явився; таким чином переговори не відбулися. Натомість прийшло до цілком іншого.

Я жив поблизу мешкання Голубовича і иноді заходив до нього. Якось у вечері ми засиділися у нього в кімнаті довше і вихідні двері опинилися замкнутими; ключа не було. Голубович запропонував мені залишитися у нього спати, — якраз його жінки не було дома і стояло вільне ліжко. Однак я не за-

лишився, а вибрався через вікно, та й пішов собі до свого мешкання. По півночі Голубович був арештований; колиб я там залишився спати, очевидячки й зі мною було б те ж саме.

В ту ніч пробували арештувати Григорієва, та якось то не вдалося. Григорійв після того прийшов до Сіяка спитати, що то значить? Сіяк оптимістично заспокоював і радив навіть самому Григорієву піти під арешт: мовляв справа зясується моментально і все буде гаразд. По тій пораді, обмірковуючи інцидент, ми пішли з Григорієвим парком на нараду.

Почали ми радитись з Григорієвом, що йому робити. Ясний факт, що його шукає Чека. Отож тепер питання: чи йти до команди Чека і старатися викрутитись, чи ховатися. Григорійв схилявся до того, щоб справді йому піти самому до Чека і там якось викрутитися. Я противився. Тим часом, коли ми так сиділи в парку, поруч нас прийшов обдертий, грубий большевик з рушницею в руках і ми мимо волі

його оглядали. „От, кажу Григорієву, дивіться з ким ви будете мати діло, — коли вас візьме Чека!“ Цей аргумент його остаточно переконав і він рішив ховатися перед арештом. Років через п'ять після того, якось в розмові про той випадок, Григоріїв з признанням згадав колишню мою пораду. Що до мене самого, то мене спасла моя рухливість.

Серед паперів, що були прийшли в мою відсутність, я знайшов запрошення управи „Господарсоюзу“ від Київських кооперативних централей, прислати делегата на кооперативний зїзд. Я рішив сам поїхати до Києва. Але як? Було то не легко тоді з технічного боку. Бо на залізниці без большевицьких документів трудно було показатись. Але виручив мене випадок.

В тім же домі, де я оселився, жила подруга Сіяка, галицького комуніста, що входив у склад галицького комісаріату, призначеного большевицькою владою на випадок завоювання Східної Галичини. По якимсь причинам він перево-

звив свою жінку до Києва. Мав на залізниці до своєї розпорядимости окремий вагон, але ніяк не міг знайти підводи, щоб перевезти родину з манатками від квартири до вагону. Я прислав йому безплатну підводу „Господарсоюза”. В свою чергу він, довідавшись, що і я маю їхати до Києва, запропонував мені місце в його вагоні. Лишень попередив мене, що для поїздки я мушу здобути пропуск від військового комісара; вказав, до кого я маю звернутися. За комісара був якийсь хлопчак — Жид і коли я йому вилегітимувався, як голова „Господарсоюзу” і показав закликання на зїзд від Централь, — він заразже власноручно написав пропуск і стукнув печаткою військової частини. Це дало мені можливість їхати і, як побачимо далі, виручило й Сіяка від немалої неприємності.

В дорозі розмовляв я з Сіяком про політичні справи. Сіяк виступав як противник самостійности України, окремо від Росії, доказуючи тим, що економічно Україні без Ро-

сії не можна встояти. Я не сперечався; не люблю тратити слів, знаючи наперед безплідність своєї аргументації. На ближчій вузловій стації перед Києвом вагон Сіяка застряв і він порадив мені пересісти в сособовий поїзд, аби скорше добратись до Києва. Вийшов я з його вагона на стацію, оглянув і мені кинулося у вічі, як багацько на охороні стації було Китайців, озброєних крісами. Мимохіть пригадалася мені делікатність Винниченка і Петлюри з приводу вступу на українську службу німецьких жовнірів... Врешті добрався до стації у Києві і пішов на квартиру до свого знайомого. Побув і в кооперативнім зїзді, де побачивши мене дехто став підозрівати, що я мабуть перейшов у большевики.

В кооперативних централях сиділи большевицькі комісарі; кооперація опинилася під поліційним доглядом. Соціялісти — революціонери були лише на технічній праці; співробітництво з большевиками не наладжувалося. Поруч з російською комуністичною партією по-

встала українська комуністична партія, одначе її тільки терпіли. Згодом вона була зліквідована: централістична марксівська доктрина не зносить організації федерального порядку і більшовики потім використовували якийсь час тільки вивіску української комуністичної партії над зовсім іншим змістом.

Скоро мусів я вирушити назад з Києва до Кам'янця. Я довідався, що також комісар Сіян з своїм вагоном в той час вертає назад, лишень не до Кам'янця, а до Тернополя і нічого не має проти того, коли також я з ним проїду до Проскурова. Все ніби гаразд. Ідемо. Приїхали до Винниці. Сіян пішов по своїм справам до міста, я пішов відвідати кооператорів, які досить здивувалися, побачивши мої ходження на волі. Ще за якийсь рік перед тим у Винниці на кооперативнім зїзді обговорювалося питання, аби першим заступником міністра торгу в українському уряді був хтось від кооперації та навіть конкретно й вибрали мене і я тоді якийсь час і виконував те доручення кооператив-

ного зїзду. А тут за нової влади я похожаю по вулицях, їду з кооперативного зїзду. Нарешті я у вагоні.

Коли приходить Сіак з міста і досить схвилюваний розповідає мені, як йому від губерніяльного начальства Винниці дісталосся за то, що він мене ніби вивіз з Кам'янця-Подільського. Він одговорився тим, що я мав дозвіл на поїздку до Києва від військової влади. Врешті, радив мені прямо піти до предсідника губерніяльного виконавчого комітету і переговорити. Я відчув якусь небезпеку і не помилився. Відповів Сіакові, що в Києві я виконав низку кооперативних справ важливих для „Господарсоюза“ і аж по здачі тих справ своїй організації можу йти на зясування до поліції. У всякім разі, хоч і не охоче, але з вагону Сіак мене не викинув і я їхав далі.

У БОЛЬШЕВИЦЬКІЙ ВЯЗНИЦІ.

Треба зазначити, що у подорожі з Кам'янця до Києва у вагоні їхала українська діячка С. Русова. З Киє-

ва вертала вона вже з внучкою в тім же вагоні, що і я. У Винниці є садиба Русових і я відвідав її разом з С. Русовою. Сумно випали ці відвідини. В будинку Русових жив якийсь землемір з родиною і, коли ми прийшли на садибу, його дружина не знаходила собі місця від жалю, бо без вісти пропав її чоловік. В той час така пропажа наводила на здогад, що він вже неживий... Ми заспокоювали її, як вміли, хоч я сам не дуже то вірив, що та родина вже побачить коли-небудь знов свого батька. Пані Русова набрала зі своєї садиби грубий мішок яблук і той вантаж став для мене пізніше нещасливим.

От доїздимо до стації Проскурова. Ніч, коло 11 години. Наш вагон прийшов причепленим до товарового поїзду і я вже уклав собі плян, що вийду з вагону на проти-лежний бік від стації і піду по-малу між вагонами наперед, доки, минувши стацію, не прийду у місто до своїх знайомих. Аж пані Русова просить допомогти їй винести мішок з яблуками на двір з ва-

гону, бо вона його не подужає, всіж інші чоловіки у вагоні вже спали. Відмовити я не міг. Але як ми почали виладнуватися з тим мішком на двір, до нас підійшло двох озброєних поліціантів. А коли я хотів уже йти своєю дорогою, то вони мені перегородили шлях і кажуть, що всі приїхавші з річчями, мають підлягати особистій і річєвій ревізії. Чого, з якої причини? — годі було питати. То була така свобода особи в совітській республиці.

От ми всі у будинку залізничої стації. Якийсь Жид літ 20, з двома револьверами за поясом, починає ревізію, насамперед з жінками. Відпустив їх. Переходить до мене. У моїй валізі з Нюрнбергу були такі річі, як дзеркало, при мені була ручка з вічно-пишучим пером і т. д. Все те він переглядає як малпа. В зеркалі став виправляти своє обличчя і проєкцію майбутніх вусів, мою ручку — попробував чи пише. Аж ось при особистім огляді знаходить у мене немалу суму

грошей, а між ними десять монет золота по п'ять рублів. Як виявилося, наявність золотої валюти була страшним злочином: по розпорядженні московського комісаріату фінансів все населення мусіло золото здати державі. Хто не здав — той уважався за спекулянта і контрреволюціонера, що підлягає високій карі — до смертної кари включно. Отже я зразу опинився величезним злочинцем.

Спробував я доказувати, що тож гроші не мої, а кооперативної організації — нічого не помагає. Мене завели в окрему кімнату, де вже було кілька заарештованих. Через вікно я встиг попросити, аби переказали Сіякові про ту пригоду, але Сіян не заступився за мене. Тимчасом світало і нашу групу арештованих стали переводити до в'язниці, що уважалася під урядуванням Охри. Я дуже був задоволений, що мене вели не одного, бо відомі були випадки, коли з особами, у яких знаходили гроші, роблено так: відведуть дець в глухіше місце, заб'ють стрілом в по-

тилицю та й по всьому; грошіж прикарманять. В гурті те тяжко було зробити. Так рано вранці я опинився арештантом у камері, спільно з іншими, що вже там були, чи що були приведені зі мною зі залізниці.

Дніло і я міг оглянутися куди я попав. Це була величезна кімната, пристосована під арест, під одним боком стояли нари, а на протилежнім було заґратоване вікно. В камері цій повітря вистарчало на яких 5 душ, але увязнених було коло 15 душ. Правил царських чаїв, щоб політичних держали окремо від кримінальних, а женщин окремо від мужчин, не дотримували. Так що в одній кімнаті удержувано і політичних і конокрадів і спекулянтів і дезертирів і убийців і шахраїв і звичайних женщин і женщин-проституток.

Коли в 6 годині ранку стали нас всіх виганяти на підмітання двору. Я відповів дозорцеві явною нісенітницею, сказавши, що я ще не знаю, чи я є арештований! Такі абсурдні відповіді іноді в житті ви-

водять з сліпої вулиці. Дозорець залишив мене в спокою і в 8 годині рано в камеру увійшло „начальство”, яке мало розсудити моє становище. То був Жид в уніформі студента політехніки. Я йому розповів, що я є головою Камянецького сільсько-господарського кооперативного союзу, який сягає й на проскурівський повіт і т. д. Він пішов, нічого мені не сказавши.

До 10 години ранку нічого не дали арештантам їсти і я також зголоднів. По старому, добре відомому мені звичаю, я постукотів у двері і сказав дозорцеві, що „требую коменданта в'язниці”! Приходить той же самий Жид. Питаю його: „Чому не даєте їсти?” — „Не встигли — каже — ще привезти”. „Тож, відповідаю, у мене відібрані мої гроші, так прошу видати мені трохи з них, щоб я міг через когось купити собі щось небудь на снідання”. — „Не можна” — відповідає він. „Ну, так — говорю йому — виж не в праві в'язня морити голодом, тоді дозвольте мені післати записку до своїх зна-

йомих, щоб принесли мені щось їсти „з волі”. На це командант згоджується і це мене спасло.

В проскурівській філії „Господарсоюза” призначив я свого часу директором українського соціал-демократа Верхолу. За української влади він двічі був повітовим комісарем проскурівського повіту і, як комісар, багацько Жидів буквально спас від смерти, коли в Проскурові бралися до жидівських погромів різні здеморалізовані військові частини; бувало так, що просто зпід рушничного прицілу він виривав, головне жидівських юнаків і звільняв від смерти. Жиди це добре знали і з надзвичайною повагою ставилися до нього. В момент, коли мені дозволили передати „на волю” записку, я теж оцінив ту роль, яку далі може відіграти директор Верхола в моїй долі, маючи на увазі, що влада у Проскурові — ревкоми, комісарі, команданти — фактично майже вся опинилася в жидівських руках. Написавши записку, поглядаю через ґрати, — ким би її відіслати? Аж тут пока-

зується якийсь хлопчик-Жид, що розгулював по дворі. Кличу його. Підходить. Питаю: „Чи знаєш, де живе Верхола?” — „Га, Трохим Хведорович? відповідає він. Як же не знати!” „Ну, так, кажу, віднеси йому цю записку, тобі за це заплачу”! Він взяв і потарахтарив. За якусь годину мені передано доброї страви більш, ніж треба було, так, що я став годувати навіть товаришів по нещастю. Але, головне, я дав вістку про своє увязнення.

Одначе до вечора ніякої зміни в моїм положенні не наступило і я, лягаючи спати, був у стані тяжких сумнівів. Що, як дізнаються об тім, за що одержав догану Сіяк? Що буде, як стане відомо, що я був міністром та ще справ внутрішніх? Адже то таке становище, за яке можуть, при бажанні, зробити мене відвічальним за все, що робилося на цілій Україні по внутрішньому адмініструванню в час, коли я був міністром. Хто там стане розбиратися в тім, проти чого я сам боровся чи протестував. Зрозуміло, що я не міг добре спати і мимоволі спо-

стерігаю нічне життя камери. Я бачив, як дозорці виводили о півночі з камери по одинці молодих жінок і потім за відповідний час приводили їх назад; бачив, як спускалися пари на долівку і робили те, що належить до співжиття чоловіка й жінки. Кошмарна то була ніч!

На другий день, коло 11 години ранку, викликають мене до протоколу. Допитувач, мені шепнув — що приїздив Трохим Хведорович, — то значить Верхола. Як пізніш я довідався, допитувач той ранніш був якимсь поліційним чином в повіті і по старій пам'яті, та асекуруючись на випадок нової зміни влади, відвідинам Верхоли у начальника „Охри” надавав якесь значіння. На ставлені питання сам же радив давати неутральні відповіді. По закінченні протокольного доходження мене покликали до начальника — „Охри”.

Увіходжу. За столом сидить якийсь робітник — що й був начальником, а при столі сидить мій директор Верхола. „Відіте, таваріш

кооператор, — звернувся начальник до мене, простягаючи цигарку, я сюда назначен з Москви, от станка. Ну і бивають недорозуменія. Ви асвабаждаетесь; еслі что нужно будет, то следствие продолжим после. Все вещи і деньгі можете забрать, кроме золотих денег. Еслі би золотие деньгі билі найдени у само-во Троцкаво, то і в таком случае оні билі би атобрани". Я подякував, заявив, що розумію такі припадки і пішов.

По виході з большевицької тюрми сів я з Верголою на бричку з парою кооперативних коней і ми поїхали собі до філії „Господар-сюза". Дорогою Верхола мені розповів от що. Коли прийшла моя записка — його небуло в місті; службовці самі зразу ж поклопоталися щодо харчів для мене. Він приїхав у вечері і, прочитавши записку, зараз же пішов у жидівські кола і сказав їм: „Памятаете, скільки я ваших людей вирвав із кігтів смерти?" — „Ну, як же!" відповіли йому. Отже тепер ви мені негайно мусите вирвати з Чека нашого

предсідателя" і при тім схарактеризував мене, як того вимагав момент. Серед жидівського ревкому моя справа після того пройшла, як кажуть, „в дві мінуті". А він ще й сам поговорив з начальником „Охри", представивши справу так, що і від моєї енергії залежить успішність кооперативної роботи, яку використовувала большевицька влада і що я лівий ес-ер, з якими тоді большевики ще пробували фліртувати.... Отак я був вирваний з ланцюхів імовірної смерті.

По кількох днях ми, прийшли до думки, що всеж таки у Проскурові мені далі залишатися небезпечно. Ліпше проїхати в Кам'янець і то не залізницею, а кіньми. Верхола взяв-ся сам зі мною поїхати. Лише при тій умові я згоджувався на ту подорож. Треба було мати пропуск від поліційної чи військової влади; йти за ним, значить ризикувати нову біду. Рішили їхати без пропусків. Верхола каже, що проїдемо й так. Рушили на бричці, запряженій парою коней; за візника сам Верхола.

Вже щоб виїхати за місто, треба було проминати заставу озброєних большевиків. Що, думаю, буде з нами? Арештують, або що найменше, завернуть назад. Але Верхола добре знав психологію большевиків. Він пустив коней гальопом на заставу, піднявся на ноги і зарепетував на все горло — „Не відіш хто єдет! Так твою мат! Сторонись!” Заставна сторожа почувши матюка, сказанного владним голосом, посторонилася і взяла нас „під козирьок”! Я теж віддав честь... Ми проїхали... Проїхавши третину дороги, ми застановилися на продуктозаготовках для большевицької армії, де оказались все знайомі Верхоли. Але от наближаємося до Дунаївця, де містився штаб большевицької військової частини. Треба було дати коням відпочинок і самим трохи підісти. Верхола вибрав заїздний двір саме той, у якому стояв штаб; і розрахунок вийшов цілком вірний — ми зразу тим самим скидали з себе будь які підозріння. При візді в Камянець теж стояла поліційна застанова, але

Верхола ужив тогож способу, що і при виїзді з Проскурова і з тим самим добрим успіхом. Врешті я в Камянці. З обережності я залишаюсь окремо від Верхоли на краї міста у свого знайомого, а Верхола з фірою подався до двору „Господарсоюза”. За ніч я вже вповні зорієнтувався.

Виявилося, що за мій відїзд до Києва, большевицькі зверхники Камянця мали сильну нагінку. Через кілька днів, як я виприснув з їх рук в напрямку на Київ, до Камянця нагрянув якийсь член центрального комітету комуністичної партії, а то значило, що приїздила вища влада! За те, що мене випустили з рук, він усунув декого з посад. А на публичних зборах, де були й мої приятелі некомуністи, в запалі й обуренні той „ревізор” проходився, навіть, такою фразою: „Був у них в руках петлюрівський міністр, а вони його не розстріляли!” От воно що могло мене спіткати, як би не мої швидкі пересування; он за що мав нагінку Сіяк; от чому так благополучно для мене

скінчився проскурівський арешт і добре, що не залишився я в Проскурові довший час. Ясно було, що в Кам'янці тим більше немає для мене місця. Треба було чим швидше виїхати. Коли — в день чи вночі? По якому шляху? Я вже не мав охоти покладатися на спосіб Верхови. Рішили, що найменш підозрілим є виїзд серед білого дня, а саме в час обіду. А напрям взяли інший, полевою стежкою, поза кладовищем, де ніколи застав не ставили. Цей напрям вказала жінка мого знайомого, в якого я знайшов собі притулок.

Нарешті ми рушили. Я мав білий балахон, що захищав від куряви на верх одязі та й укутав ним голову, полишивши на зовні лише частину обличчя — спосіб звичайний при подорожуванні, що при тім сильно зменшував можливість пізнання. Всеж по дорозі один чоловік — Українець привітався...

Виїхали ми благополучно за місто і без пригод проїхали половину шляху між Кам'янцем і Проскуровом. Верхови був в особливо гар-

нім настрою. Переспівав всі пісні, переповів всі анекдоти, до яких він був великий майстер.

Врешті, серед піль ми зупиняємося на дорозі. Витягаємо блянкет кооперативного союзу, чистий, але з печаткою внизу, я також дістаю ревіндиковану від Жида свою ручку з вічнопишучим пером. Підставляю Верхові свою спину, що мала служити за стіл і він починає писати посвідку: „Пред'явник цього письма"... — „Як же ми вас назвемо?" — питає. „Пишіть, кажу, Іван..." — „Ні, відповідає він, будете помилятися при підписах, залишемо „Олександр", а по батькові напишемо не Корнилович, а поставимо „Іванович", ну а призвище?" „Та напишіть, кажу, хоч „Лебеденко" — „Добре!" згоджується він. Додав ще, що я є інструктором кооперації і командований на села у кооперативних справах. Вкінці власноручно підписався та поставив якусь дату. Готово. — „Ну, каже, тепер я вас завезу в таке село де є кооперативи, де мене добре знають, а вас ніхто не знає і пред-

ставлю вас їм; там собі й залишитеся". „Гаразд". Справді, то був у моїй ситуації найліпший вихід.

Таким то способом, під чужим іменем виїхав я з Кам'янця разом з Верхолю. Завіз він мене в село. Заходимо спочатку до кооперативи. Потім — каже — Верхола — я вас познайомлю з предсідником сільсько-господарського товариства. Приїздимо до нього. На другім кінці подвіря стоїть високий селянин, став іти нам на зустріч і, несподівано до мене каже: — „А, — Олександр Корнилович, якими судьбами?" До нього підскакує Верхола і перебиває йому: „Не Олександр Корнилович, а Олександр Іванович, а по призвищу не Мицюк, а Лебеденко; розумієте?" Той зразу ж зрозумів, в чім річ: „Лебеденко, каже, так Лебеденко"! І я залишився в тім селі, як інструктор кооперації. Свое діло я ретельно виконував, так, що жадних підозрінь не виникало. Гроші я мав на прожиття. Живучи в тім селі, викрив я, що ще крім мене переховується один старшина У.

країнець-Наддніпрянець і два старшини Українці-Галичани. Село їх не видавало. О, наддніпрянське село вміло мовчати! Це не село з під Заліщик, де мені українському подорожньому не дали переночувати...

Якось Верхола переказує з Проскурова, що між большевиками якийсь неспокій. Одночасно селяни мені передають, що у досвіта чути віддалену від Збруча стрілянину. Ще трохи і я її в день став чути. Звичайно у день я проходив на горб над селом, де було старе кладовище, заросле черешнями і читав там, або щось писав. (Між іншим там і була написана „Комуністична Україна“, що потім я її видав у Львові). Отож звідти і я став виразно чути стрілянину: зпочатку тільки гарматню, а потім кулеметну.

Далі, фронт став переходити через наше село. Воно зпочатку було в большевицьких руках, по вулицях ходили красноармейці, доводилося сидіти тихо, щоб якось не обережністю не звернути на себе уваги. От вже село звільнено. При-

їхали на бричці якось два українські старшини і полягали спати. Вночі прийшла большевицька стежа, захопила їх у ліжках, роздягла до гола і, розстрілявши, пішла далі. Вранці надїхав якийсь старшина Наддніпрянець від постачання, покликав начальника громади, оглядав продукти, звелів навантажити два вози, а коли начальник громади зажадав реквізиційного квіту, то одержав від нього як відповідь кулаком по обличчі. Така поведінка українського старшини відразу причинилася до баламутства в селі.

На другий день я по своєму звичаю піднявся на горбок за селом, одягнутий у білий балахон. Повертаючи з нього, аж їдуть дорогою фіри, я йшов їм на переріз, вітер роздував поли мого балахону, роблячи з мене більшу фігуру. Аж ось бачу з переднього возу піднімається жовнір і щось кричить мені; вітер дув від мене в його бік і мені нічого не було чути, що він хоче. Я продовжую йти в тім же напрямку. Жовнір піднімає рушницю і націлюється на мене, я підні-

маю руки вгору; він опускає рушницю і робить знак рукою, аби я підійшов. Підходжу, мене оглядають, чи не має під полами, які так роздував вітер, якої зброї. Жовнірові здавалося, що я озброєний перетинав дорогу його обозові і колиб я не догадався підняти руки, він вже готовий був по мені стріляти! Врешті, все з'ясувалося і я, перехвильований тим інцидентом, пішов до своєї хати, щоб вранці опинитися в Проскурові, котрий був звільнений вже від большевиків українськими військами під командою генерала М. Омеляновича-Павленка.

З Проскурова на кооперативних конях я поїхав знову до Кам'янця-Подільського. В Дунаївцях вже стояв штаб генерала Удовиченка і я рішив відвідати його. В балачці виявилось, що українська наступаюча армія зовсім не забезпечена набоями. На гармату мали по три—чотири набої, рушничних набоїв так само було мало. Щоб їх добути, мусіла команда післати через Дністер на бесарабський берег, за-

хоплений Румунами, цукру в обмін на набої. Генерал Удовиченко просив якомсь організувати підтримку армії серед громадянства. Я відїхав до Камянця в передчутті, що наступ довго не потриває: то вже не війна, коли наступаюча сторона розраховує на відбиття набоїв у противника для дальшої боротьби з ним. За такої ситуації боротьба в останній фазі хоч героїчна, але не мала ніяких виглядів на перемогу. Всежтаки і ту бородьбу провадили до кінця.

Незабаром знову український фронт був прорваний і ми знову відкотилися за Збруч. Я разом з двома бухгалтерами „Господар-союза”, взявши дві фіри і навантаживши їх тютюном зі своєї кооперативної фабрики, відїхали на Гусятин. Один з бухгалтерів добре говорив по польськи і це улегчило нам переїзд через польський кордон на Збручі.

У Гусятині стояли вагони з українськими урядовцями, їхали на Камянець з Тарнова. Не побачивши Камянця, їм довелося знову верта-

тися до Тарнова залізницею. Я ж поїхав з двома фірами в напрямку на Чортків і мусів розташуватися знов у... Вигнанці!

Було то якоюсь грою долі, що вдруге вигнанців привела до Вигнанки... Попробував я тут збути тютюн, алеж місцеві чортківські українські купці давали аж надто низькі ціни. Мусіли продавати Жидам. Трохи підбичувавшись грішми, ми рушили фірами їхати на Городенку і знову я опинився на Дністрі в тім же самім місці, де колись ночував у попівській клуні. В ночі прибилися до якогось села і проїхали просто до незнайомого нам пан-отця. Він прийняв нас на ночівку, нагодував доброю вечерею... „Кудиж ви їдете? спитала його дружина. „Туди — відповів я — звідки нас не будуть гнати"... В Городенці знайшли ми в Українців ліпшу зустріч, ніж у Чорткові, зліквідували наш тютюн і, відправивши підводи в Деятин на лісові розробки, я переїхав до Львова.

Тут вже була чимала кольонія Наддніпрянців. На цей раз галиць-

кі Українці ставилися до нас досить стримано, мов побоюючись, що звернемося за підтримкою. Я не був урядовцем У. Н. Р. і тому не мав діла з Тарнівським осідком уряду. Залишився у Львові, займавшись літературними справами.

По замовленні від одного видавництва я написав чотири популярних брошури в розрахунку на 40 мінут читання кожної; мені платили гонорар в такому розмірі, що за кожную брошуру я міг проістнувати у Львові один місяць.

Коли у Львові Українці зорганізували українські кооперативні курси, то й мене закликано було читати на них про наддніпрянську кооперацію.

Потім заснували комітет заопікування емігрантами з Великої України і я був вибраний його головою. В такій діяльності я перебував у Львові, доки не одержав пропуску до Праги, куди й приїхав у липні 1921 року.

Готові політичні реферати

можете набути у Громадським Голосі:

	Ціна
1) Москвєфільство його батьки й діти.	25 гр.
2) З історії роздору. Замітки до релігійної боротьби в Україні в 16 і 17. віках. (вичерпана) . . .	20 „
3) Серед темної ночі гуляють біси. Історія боротьби клеру зі шляхтою за владу над народом. (вичерпане)	20 „
4) Драгоманів і наші клерикали.	15 „
5) Ідеолог фашизму. Замітки до ідеології Д-ра Д. Донцова.	15 „
6) Клерикалізм і соціалізм. Написав Т. Г. Масарик. (вичерпане).	15 „
7) Лицарі-грабіжники. Історія середньовічного лицарства. (вич.)	10 „
8) Слова й діла большевиків. (в.)	15 „
9) Народний Каменяр. Збірка матеріялів про Івана-Франка. (в.)	10 „
10) До джерел нашої сили. Замітки до програми УСРП. (вич.)	5 „
11) Сталін. Короткий життєпис совітського диктатора.	20 „
12) Машина смерті. З історії ГУП і Чрезвычайки.	25 „
13) Хто винен? Історія комуністичного руху та його помічників.	60 „

3, 48

(1986)

РЛ

3953

14) Релігія, церква, клер і українські соціалісти-радикали.	15
15) Расизм як ідеологія. На чім ґрунтується гітлерівська ідеологія.	20 „
16) Демократія, соціалізм і національна справа.	20 „
17) Про різні інтернаціонали.	20 „
18) Злочин. Про світову війну і її злочинні наслідки для українського народу	20 „
19) Українці та Жиди.	20 „
20) Наша тактика.	35 „
21) Клерикали та Жиди.	20 гр.
22) Спогади »руїнника«.	60 „
23) Національні мови в церкві і костелі.	15 „
24) Панська отаманія.	20 „
25) Диктатура — стара річ.	20 „
26) Вперед чи назад.	20 „
27) Весна української революції.	20 „
28) Доба Гетьманату.	30 „
29) Рільничий порадник	40 „
30) Доба Директорії УНР	40 „

**Купуйте ті книжки,
бо в них знайдете
потрібний матеріал
для
різних рефератів.**

РЛ3953

О. Мицюк

ДОБА...